

Requirements for Shariah Decision-Making in the Banking System of Iran Using Delphi Fuzzy Method

Vahab Ghelich¹ | Leila Mehrabi²

1. Associate Professor and Faculty Member, Monetary and Banking Research Institute, Central Bank of the Islamic Republic of Iran, Tehran, Iran.

2. Corresponding Author: Instructor/Researcher, Monetary and Banking Research Institute, Central Bank of the Islamic Republic of Iran, Tehran, Iran.
l.mehrabi@mbri.ac.ir

Volume info

Vol. 7
Summer 2026
P.P: 71-114

Article Type

Research Paper

Article History

Received:

2026-02-14

Revised:

2026-09-07

Accepted:

2026-09-19

Published:

2026-09-21

ISSN – E-ISSN

ISSN: 2717-1809
E-ISSN: 2717-199X

Abstract

Shari'ah decision-making (SDM) has become one of the elements of Islamic banking, which seeks to determine and regulate the Shari'ah rulings and decisions related to the operations and activities of Islamic banks. This decision-making and determination of religious rulings leads to ensuring that banking operations comply with the principles and standards of Shariah. The institutions responsible SDM in the banking system, which include internal Sharia supervisory Board, the central Sharia board, and management & the organs of governance other than the Sharia supervisory board, must adhere to certain requirements in order to make correct decisions. 33 research samples were selected using purposeful snowball sampling method. Following literature review, the principles of Imami jurisprudence, upstream Laws and especially the governance standard (GS) 18 of the Accounting and Auditing Organization of Islamic Financial Institutions, four categories of requirements along with 21 components were extracted and identified. In the general classification, attention to general and specific jurisprudential regulations, attention to environmental, social, and governance issues (ESG), attention to sustainable development goals (SDG), and value-based intermediation (VBI) are categorized under positive requirements, while avoiding psychological Tendencies factors is categorized under negative requirements. In the following, 21 identified components were exposed to the experts through a questionnaire, and by utilizing their opinions and using the fuzzy Delphi method, the extracted requirements were re-evaluated, among which 17 requirements were verified by the expert community

Keywords: Islamic Banking, Shari'h Governance, Shari'ah decision-making, Jurisprudential Regulations.

Cite this article: Ghelich, Vahab, & Mehrabi, Leila. (2026). Requirements for Sharia-compliant decision-making in the Iranian banking system using the fuzzy Delphi method. Strategic Budget and Finance Research, 7(2), 71-114.

DOR: [20.1001.1.27171809.1405.7.2.3.6](https://doi.org/20.1001.1.27171809.1405.7.2.3.6)

Publisher: Imam Hossein University.

© The Author(s).

الزامات تصمیم‌گیری شرعی در نظام بانکی ایران با استفاده از روش دلفی فازی

وهاب قلیچ^۱ | لیلا محرابی^{۲*}

۱. دانشیار و عضو هیئت علمی پژوهشکده پولی و بانکی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، تهران، ایران.

۲. نویسنده مسئول: مربی / پژوهشگر پژوهشکده پولی و بانکی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، تهران، ایران. l.mehrabi@mbri.ac.ir

چکیده

امروزه تصمیم‌گیری شرعی (SDM) به یکی از عناصر بانکداری اسلامی بدل شده است که سعی در تعیین و تنظیم احکام و تصمیمات شرعی مرتبط با عملیات و فعالیت‌های بانک‌های اسلامی دارد. این تصمیم‌گیری و تعیین مصوبات شرعی به اطمینان از انطباق عملیات بانکی با موازین و اصول شریعت منجر می‌شود. نهادهای متولی تصمیم‌گیری شرعی در نظام بانکی که شامل کمیته‌های نظارت شرعی درون بانکی، هیئت مرکزی شریعت و مدیریت و ارکان‌های حاکمیتی غیر از کمیته‌های نظارت شرعی می‌شود بایستی جهت اتخاذ تصمیم صحیح، الزاماتی را رعایت نمایند. پس از بررسی ادبیات موضوع، موازین فقه امامیه، قوانین بالادستی و خصوصاً استاندارد حاکمیتی شماره ۱۸ سازمان حسابداری و حسابرسی موسسات مالی اسلامی، چهار دسته الزامات به همراه ۲۱ گویه استخراج و شناسایی شدند که در دسته‌بندی کلی توجه به ضوابط فقهی عمومی و اختصاصی، توجه به مسائل زیست‌محیطی، اجتماعی و حاکمیتی (ESG)، توجه به اهداف توسعه پایدار (SDG) و واسطه‌گری مبتنی بر ارزش (VBI) در دسته الزامات ایجابی و پرهیز از عوامل مختل‌کننده روان‌شناختی در دسته الزامات سلبی قرار گرفته است. در ادامه با توجه به هدف پژوهش، نمونه‌گیری هدفمند به روش گلوله برفی و با حجم نمونه ۳۳ نفر صورت گرفت تا ۲۱ مولفه شناسایی شده از طریق پرسشنامه در اختیار خبرگان و صاحب‌نظران قرار بگیرد. در ادامه با بهره‌گیری از نظرات خبرگان و به‌کارگیری روش دلفی فازی، الزامات استخراج شده، بررسی مجدد شده که از این میان ۱۷ الزام مورد تأیید جامعه خبرگانی قرار گرفتند.

کلیدواژه‌ها: بانکداری اسلامی، تصمیم‌گیری شرعی، حاکمیت شرعی، ضوابط فقهی.

سال و شماره

سال ۷
تابستان ۱۴۰۵
صص: ۱۱۴-۷۱

نوع مقاله

مقاله پژوهشی

سابقه مقاله

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۱/۲۵
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۶/۱۶
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۶/۲۸
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۶/۳۰

شابا چاپی و الکترونیکی

شابا چاپی: ۲۷۱۷-۱۸۰۹
الکترونیکی: ۲۷۱۷-۱۹۹ X

استناد: قلیچ، وهاب و محرابی، لیلا. (۱۴۰۵). الزامات تصمیم‌گیری شرعی در نظام بانکی ایران با استفاده از روش

دلفی فازی. پژوهش‌های راهبردی بودجه و مالیه، ۷(۲)، ۷۱-۱۱۴.

[DOR: 20.1001.1.27171809.1405.7.2.3.6](https://doi.org/10.1001.1.27171809.1405.7.2.3.6)

ناشر: دانشگاه جام امام حسین (ع). © نویسندگان.

OPEN ACCESS

مقدمه و بیان مسئله

امروزه بانکداری اسلامی در ابعاد نظری و عملیاتی رشد و توسعه چشمگیری در جهان داشته است. این توسعه و گستردگی محدود به کشورهای اسلامی نبوده و در تعداد قابل توجهی از کشورهای غیراسلامی نیز قابل مشاهده است. در این میان، مقوله‌ای تحت عنوان «تصمیم‌گیری شرعی»^۱ (SDM) به یکی از عناصر بانکداری اسلامی بدل شده است که سعی در تعیین و تنظیم احکام و تصمیمات شرعی مرتبط با عملیات و فعالیت‌های بانک‌های اسلامی دارد. تصمیم‌گیری صحیح و منطقی جزء جدانشدنی مدیریت نهادی نوین به‌منظور دستیابی به اهداف سازمانی به شیوه‌ای مؤثر و سیستماتیک است. در این راستا در بانکداری اسلامی، این تصمیم‌گیری و تعیین مصوبات شرعی به اطمینان از انطباق عملیات بانکی با موازین و اصول شریعت منجر می‌شود. مشخصاً این اطمینان‌یابی هسته و جوهره یک بانک اسلامی برای حفظ یکپارچگی و اعتبار آن در ارائه خدمات مالی اسلامی است.

اتخاذ و اجرای تصمیم‌گیری شرعی در بانک اسلامی در درجه اول از طریق همکاری میان نهادهای ذی‌ربط همچون ارگان‌های مختلف حاکمیتی، کمیته‌های نظارت شرعی^۲ (SSB) و یا هیئت مرکزی شریعت^۳ (CSB) محقق می‌شود. مراحل تصمیم‌گیری شرعی در بانک‌ها شامل شناسایی و تبیین احکام شرعی، ارزیابی انطباق، تصمیم‌گیری و اقدام، نظارت و پایش و اصلاح و بهبود می‌باشد. این نوع تصمیم‌گیری، موجب کاهش ریسک شریعت و افزایش اعتماد عمومی به نظام بانکی و مؤسسات مالی می‌شود و به جلوگیری از معاملات ربوی و سایر معاملات حرام در نظام بانکی کمک می‌کند.

در این راستا و با توجه به اهمیت موضوع، هیئت اخلاق و حاکمیت سازمان حسابداری و حسابرسی مؤسسات مالی اسلامی (AGEB)^۴، با هدف تعیین چارچوبی برای تصمیم‌گیری شرعی (SDM)، به عنوان یک کارکرد و عملیات مهم در نهادهای مالی، و همچنین استانداردسازی شیوه‌های SDM در سراسر جهان، استاندارد حاکمیت شماره ۱۸ با عنوان «فرایند تصمیم‌گیری

1 Sharia'h Decision- Making (SDM)

2 Shari'ah Supervisory Boards (SSB)

3 Central Shari'ah Board (CSB)

4 The AAOIFI Governance and Ethics Board (AGEB)

شرعی» را در سی و هفتمین جلسه خود در ابتدای سال ۲۰۲۵، تصویب نمود. این استاندارد همراه با استاندارد شرعی شماره ۲۹ سازمان حسابداری و حسابرسی موسسات مالی اسلامی (AAOIFI)^۱ تحت عنوان «شرایط و اخلاق فتوا در چارچوب نهادی» استفاده می‌شود. این دو استاندارد فرآیند کلی اخذ و صدور تصمیم شرعی و اجرای آن را پوشش می‌دهند. (۲۰۲۵a, AAOIFI)

استاندارد مذکور به جنبه‌های مهم مختلفی از جمله حوزه‌های کلیدی فرآیند تصمیم‌گیری شرعی، ملاحظات مهم در تصمیم‌گیری شرعی، فرآیند توسعه محصول در مؤسسات، و همچنین نقش‌ها و مسئولیت‌های سازمان‌های مختلف حاکمیتی درگیر در تصمیم‌گیری شرعی می‌پردازد. همچنین جنبه‌های کلیدی مقاصد شریعت مربوط به تصمیم‌گیری شرعی را در زمینه نهادها و مراحل کلیدی فرآیند تصمیم‌گیری شرعی را روشن می‌کند.

در جمهوری اسلامی ایران نیز با تصویب و اجرای قانون عملیات بانکی بدون ربا (بهره)، تمامی بانک‌های سطح کشور بر مبنای این قانون فعالیت می‌نمایند و موضوع نظارت بر اجرای صحیح قانون و نظارت بر شرعی بودن نظام بانکی به عنوان کشوری اسلامی از اهمیت بالایی برخوردار است. با توجه به اهمیت نظارت شرعی در جهت کاهش ریسک شریعت و همچنین ریسک شهرت در شبکه بانکی کشور، این مبحث در نظام حقوقی و قانونی کشور نیز گنجانده شده است. بدین صورت که علاوه بر اصل چهارم قانون اساسی که بر ضرورت اسلامی بودن کلیه قوانین و مقررات مالی و اقتصادی تأکید کرده، در برنامه پنج‌ساله ششم توسعه اقتصادی (ماده ۱۶) نیز به صورت روشن و مشخص، ضرورت تشکیل شورای فقهی بانک مرکزی با هدف انجام نظارت شرعی در سطح مقررات‌گذاری و نظارت بر اجرا مورد تأکید قرار گرفته است. همچنین، در ماده (۱۸) قانون بانک مرکزی نیز ضمن تقویت جایگاه شورای فقهی به عنوان یکی از ارکان بانک مرکزی، وظایف و مسئولیت‌های متعددی برای این شورا در نظر می‌گیرد.

علی‌رغم تأکید بر وظایف شورای فقهی در قانون مذکور، استانداردسازی تصمیم‌گیری شرعی و شناسایی الزامات آن جهت عملیاتی‌نمودن نظارت شرعی مطلوب در نظام بانکی کشور کمتر مورد توجه قرار گرفته است. طبیعتاً با توجه به اهمیت موضوع، این سوال مطرح می‌گردد که فرآیند تصمیم‌گیری شرعی نیازمند چه الزاماتی است تا به نحو درست، صحیح، بدون اشتباه و به

1 Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions (AAOIFI)

دور از خطا و غرض‌ورزی و در مسیر اهداف عالیه نظام اقتصادی اسلام انجام پذیرد. لذا این پژوهش سعی دارد تا پس از معرفی و مفهوم‌شناسی تصمیم‌گیری شرعی، با استفاده از منابع اسلامی و استانداردهای بین‌المللی سازمان‌های مرتبط، الزامات تصمیم‌گیری شرعی در نظام بانکی را استخراج نموده و با استفاده از روش دلفی فازی و نظرسنجی از جامعه خبرگانی آنان را مورد تأیید و مولفه‌هایی که از اولویت بالاتری برخوردار هستند، معرفی نماید.

مبانی نظری پژوهش

مفهوم‌شناسی تصمیم‌گیری شرعی

مؤسسات مالی اسلامی به دلیل ماهیت فعالیتشان که همان انطباق با شریعت است، همواره در معرض ریسک شریعت قرار دارند. یکی از اقداماتی که منجر به مدیریت این ریسک در مؤسسات مذکور می‌گردد، حکمرانی و نظارت شرعی است. حکمرانی شرعی شامل طیف وسیعی از اقدامات و ترتیبات سازمانی برای اطمینان از انطباق فعالیت نهادها و بازارهای مالی با اصول و موازین شریعت است. نهادهای مالی اسامی با اتخاذ یک سازوکار حکمرانی شرعی مناسب می‌توانند به طور مؤثر ریسک شریعت و دیگر ریسک‌ها را کاهش دهند و در عین حال عملکرد خود را بدون زیر پا گذاشتن اصول شریعت بهبود بخشند. (توحیدی و دیگران، ۱۴۰۳)

نظارت فقهی در سطح بین‌المللی موضوعی متداول بوده و بانک‌های اسلامی با تشکیل شورای نظارت فقهی جهت اثبات عملکرد خود به عنوان فعالیتی مبتنی بر شریعت، به رقابت با بانک‌های متعارف می‌پردازند. شورای نظارت فقهی با هدف ارزیابی فعالیت بانک‌ها از منظر اسلامی به ذینفعان این اطمینان را می‌دهد که عملیات انجام شده در بانک مربوط به شریعت می‌باشد. در سطح بین‌المللی شوراهای فقهی با عناوین متفاوتی مانند کمیته فقهی، شورای شریعت، کمیته شریعت، ناظران شریعت، شورای تخصصی فقهی، مشغول به فعالیت هستند و اصلی‌ترین وظیفه آنها انطباق با شریعت فعالیت‌های بانک‌های اسلامی می‌باشد. بر این اساس، می‌توان ادعا کرد که همواره در بانک‌ها و مؤسسات اسلامی نوعی نظارت فقهی اجرا و عملیاتی شده است. (موسویان و میثمی، ۱۴۰۰)

تصمیم‌گیری شرعی بر مبنای تعریف سازمان حسابداری و حسابرسی موسسات مالی اسلامی (AAOIFI)، شامل هرگونه حکم شرعی یا فتوا (صادر شده از سوی کمیته‌های نظارت شرعی (SSB)، تنها مرجع صدور فتوا در یک مؤسسه یا صادر شده از سوی هیئت مرکزی شریعت (CSB)، داشتن اختیار صدور فتوا برای حوزه قضایی مربوطه) یا سایر بخشنامه‌ها یا قطعنامه‌های صادر شده از سوی ارگان‌های حاکمیتی در راستای موضوع عملیاتی یا تصمیم مدیریتی، فعالیت‌ها، محصولات و خدمات، فعالیت‌های عمومی یا سیاست‌های کلی مؤسسه که به انطباق مؤسسه با اصول و قواعد شرعی دلالت دارد یا مرتبط است، می‌باشد (AAOIFI، ۲۰۲۵a).

از سوی دیگر، الگوها و رویکردهای نظارت شرعی در کشورهای مختلف به طرز قابل توجهی متنوع بوده و تحت تأثیر زمینه‌های تاریخی، فرهنگی و قانونی قرار دارد. این تنوع در ساختارهای حکمرانی به صورت چارچوب‌های نظارتی شرعی مختلف در بازارهای مالی مشهود است که معمولاً به صورت متمرکز، خودتنظیمی و ترکیبی شناخته می‌شوند (فتاحی و دیگران، ۱۴۰۱).

با این اوصاف، تصمیم‌گیری شرعی موجب کاهش ریسک شریعت و افزایش اعتماد عمومی به نظام بانکی و مؤسسات مالی می‌شود و به جلوگیری از معاملات ربوی و سایر معاملات حرام در نظام بانکی کمک می‌کند. مراحل تصمیم‌گیری شرعی در بانک‌ها شامل شناسایی و تبیین احکام شرعی، ارزیابی انطباق، تصمیم‌گیری و اقدام، نظارت و پایش و اصلاح و بهبود است. به‌طور معمول دو جنبه از فرآیند تصمیم‌گیری شرعی در مؤسسات وجود دارد؛ اول، اتخاذ و صدور یک تصمیم شرعی (معمولاً به صورت حکم شرعی/فتوایی از سوی کمیته نظارت شرعی (SSB))؛ و دوم، روند کلی حاکمیت پس از صدور یک تصمیم شرعی و اجرای بعدی آن (لاسانا، ۲۰۱۹). با این اوصاف، تصمیم‌گیری شرعی در بانک‌ها باید بر اساس مستندات و ادله شرعی معتبر انجام شود و شوراها و فقهی و کمیته‌های نظارت شرعی باید از استقلال و جایگاه قانونی لازم برخوردار باشند. همچنین، نظارت شرعی باید به صورت مستمر و دقیق بر فعالیت‌های بانکی انجام شود.

در مجموع، تعاریف مختلفی از حکمرانی شرعی وجود دارد. برخی تعاریف، حکمرانی شرعی را به عنوان یک چارچوب جامع، فراتر از انطباق صرف با شریعت در نظر می‌گیرند و جنبه‌های متعددی از جمله ترتیبات سازمانی، نظارت و روابط با سهامداران و ذی‌نفعان را در گستره آن در نظر می‌گیرند. برخی تعاریف بر نقش این مهم در افزایش

دقت و اثربخشی عملکرد و فعالیت بانک‌ها و دیگر نهادهای مالی اسامی تأکید دارند و آن را در گستره تنظیم دستورالعمل‌ها، مقررات و اهداف بر اساس اصول شریعت در نظر می‌گیرند. به طور کلی حکمرانی شرعی چارچوب جامعی است که در پی انطباق فعالیت مؤسسات مالی اسامی با شریعت و حفظ ارزش‌ها و اصول اسلامی است. (توحیدی و دیگران، ۱۴۰۳)

حوزه‌های کلیدی فرآیند تصمیم‌گیری شرعی در نظام بانکی

حوزه‌های کلیدی فرآیند تصمیم‌گیری شرعی برای یک نهاد مالی (به صورت فردی و جمعی به عنوان یک صنعت تحت صلاحیت مقامات نظارتی و مقرراتی) را می‌توان در سه دسته کلی ذیل طبقه‌بندی کرد (AAOIFI، ۲۰۲۵a):

الف) حکم شرعی (فتوا) و سایر تصمیم‌های کمیته‌های نظارت شرعی درون موسسه‌ای

شوراهای فقهی و کمیته‌های نظارت شرعی یک موسسه، عموماً اولین و مهمترین بخش تصمیم‌گیری شرعی در یک نهاد مالی اسلامی به شمار می‌روند. کمیته‌های نظارت شرعی در ابتدا، بایستی احکام شرعی مرتبط با فعالیت‌های بانکی را شناسایی و به روشنی تبیین نمایند. پس از شناسایی احکام، عملیات و قراردادهای بانکی مورد ارزیابی قرار می‌گیرند تا از انطباق آنها با موازین شرعی اطمینان حاصل شود. در این میان، یک تصمیم شرعی برای همه محصولات و خدمات ارائه شده از سوی یک موسسه به طور مداوم و در قالب استاندارد مشخص و واحد انجام می‌گیرد. علاوه بر این، تصمیم‌گیری شرعی برای توافقات مربوط به معاملات سفارشی انجام شده از سوی یک نهاد مالی اسلامی، مانند صکوک، سندیکا^۱، معاملات یا پیشنهادهای سرمایه‌گذاری لازم و ضروری است.

^۱ سندیکا (Syndication) در معاملات بانکی به تسهیلاتی (معمولاً با مبالغ بالا) اطلاق می‌شود که با مشارکت چند بانک یا مؤسسه مالی به یک مشتری اعطا می‌شود. در این نوع تسهیلات، بانک یا مؤسسه مالی به عنوان رهبر یا نماینده، مسئول مدیریت و پرداخت وام، دریافت سود و توزیع آن بین بانک‌های مشارکت‌کننده است.

ب) حکم شرعی و سایر تصمیم‌های شورای فقهی بانک مرکزی یا هیئت مرکزی شریعت

فرا تر از کمیته‌های نظارت شرعی درون موسسه‌ای، هیئت مرکزی شریعت و یا شورای فقهی بانک مرکزی وجود دارد که متشکل از فقهای متخصص فقه‌المعامله (فقه تجارت اسلامی) و کارشناسان بانکداری اسلامی، مالی، اقتصادی، حقوقی، حسابداری و غیره است و راهنمایی و مشاوره درباره مسائل شرعی را ارائه می‌کنند. این هیئت با نظارت محدود به منظور هماهنگی کلی اصول شرعی در یک کشور ایجاد می‌شود یا برای ایجاد هماهنگی با هدف اطمینان از انطباق با شریعت محصولات و عملیات بانکی از طریق فتوا، احکام و رهنمودها تشکیل می‌شود.

تصمیمات هیئت مرکزی شریعت بر مبنای گسترده‌تری در حوزه قضایی مختلف به جای یک نهاد مالی واحد قابل اعمال است و بر دو نوع اساسی، یعنی یک هیئت ملی شریعت^۱ و یک هیئت مقرراتی شریعت^۲ تقسیم‌بندی می‌شود. این هیئت مرکزی می‌بایست در رابطه با فرآیند تصمیم‌گیری شرعی، از همان اصولی پیروی کند که به طور کلی برای کمیته‌های نظارت شرعی موسسات اعمال می‌شود. با این حال، ممکن است فرآیند تصمیم‌گیری شرعی برای هیئت مرکزی شریعت (شورای فقهی بانک مرکزی) با کمیته‌های نظارت شرعی یک مؤسسه/نهاد مالی اسلامی متفاوت باشد؛ همچنین، امکان دارد به تصمیم‌های کاملاً متفاوتی نیز منجر شود. این اختلاف در درجه اول به دلیل توجه هیئت مرکزی شریعت به عوامل ذیل است که می‌تواند بر فرآیند تصمیم‌گیری شرعی تأثیرگذار باشد:

تصویر گسترده‌تر و چشم‌انداز کلان برای هر تصمیم، درحالی که چشم‌انداز خرد هریک از کمیته‌های نظارت شریعت مختص یک مؤسسه خاص و ذی‌نفعان آن است؛

- توجه به منافع گسترده‌تر کلیت صنعت مالی اسلامی و توسعه بلندمدت آن برخلاف منافع

خاص یک مؤسسه؛

- توجه به منافع عمومی جامعه؛

1 National Shari'ah Board
2 Regulatory Shari'ah Board

- توجه به تحولات اقتصادی-اجتماعی و سایر اهداف ملی و جهانی در چهارچوب وسیع‌تر منافع ملی؛
- توجه بیشتر به رفتار کلی اصول اخلاقی و حفظ ارزش‌ها از سوی کل صنعت مالی اسلامی؛
- توجه بیشتر به مقاصد الشریعه^۱، به‌ویژه با توجه به بازننگری در مجوز فردی محصولات بحث‌برانگیز که مطابق با مقاصد الشریعه نیست؛
- رعایت احکام لاضرر، عدالت‌ورزی و...

شورای فقهی بانک مرکزی باید در حوزه مربوطه خود، اختیار تفسیر و تصمیم‌گیری درباره موضوع‌های مطرح شده را داشته باشد. در مواردی که هیئت مرکزی شریعت حکم یا تصمیمی در زمینه خاص یک موسسه صادر می‌کند، هیئت نظارت شرعی موسسه/نهاد مالی مربوطه صلاحیت و اختیار تفسیر و اعمال آن را خواهد داشت (محرابی، ۱۴۰۴).

ج) تصمیم‌های مدیریت و ارکان‌های حاکمیتی غیر از کمیته‌های نظارت شرعی

به‌رغم اینکه مرجع اولیه برای تصمیم‌گیری شرعی در یک مؤسسه عموماً شوراهای فقهی مرکزی و کمیته‌های نظارت شرعی درون مؤسسه‌ای است، اما چند جنبه از فرآیند تصمیم‌گیری شرعی به دلیل محدودیت‌های مربوط به عملکرد کمیته‌های شرعی -علی‌الخصوص در تصمیم‌گیری‌های تجاری و هدایت کسب‌وکارها)، برعهده ارکان‌های حاکمیتی گذاشته شده است. ارکان حاکمیتی^۲ می‌بایست اطمینان حاصل کنند که مؤسسه از میان گزینه‌های مختلف مطابق با شریعت موجود، مطلوب‌ترین انتخاب‌ها را انجام می‌دهد و درعین حال، به اخلاق، ارزش‌ها

^۱ Maqasid al-shari'ah - مقاصد شریعت عبارت است از اهدافی که در شریعت به منظور جلب مصالح و دفع مفاسد بندگان از ناحیه شارع دنبال می‌شود. مقاصد شریعت به اعتبار اهمیت، به ضروریات، حاجیات و تحسینات تقسیم می‌شود که حفظ دین، جان، عقل، نسل و مال بندگان از مصالح ضروریه تلقی شده است.

^۲ ارکان حاکمیتی شامل تصمیم‌های ارکان راهبری، مدیریت ارشد و سایر اطلاعات بخش‌های انطباق با شریعت، بخش توسعه محصول، حسابرسی داخلی شرعی و غیره می‌باشد.

(مانند انصاف و شفافیت)، حقوق، و انتظارات ذی‌نفعان مربوطه و مقاصد الشریعه نیز اهمیت می‌دهد.

استاندارد بین‌المللی شماره ۱۸ سازمان AAOIFI در خصوص تصمیم‌گیری شرعی

سازمان حسابداری و حسابرسی مؤسسات مالی اسلامی (AAOIFI) یکی از نهادهایی است که در سطح بین‌المللی اقدام به ارائه استانداردهای شرعی، نظارتی، حسابداری، حسابرسی، حاکمیت شرکتی و غیره برای نهادهای مالی اسلامی می‌نماید. این سازمان مؤسسه‌ای بین‌المللی، غیردولتی و غیرانتفاعی است که براساس توافقنامه همکاری میان مؤسسات مالی اسلامی در اول صفر سال ۱۴۱۰ ق در الجزایر تأسیس شد و در یازدهم رمضان ۱۴۱۱ ق در بحرین به ثبت رسید. استانداردهای تهیه شده توسط این سازمان، بسیار جزئی و کاربردی و با هدف اجرایی‌شدن در کشورهای عضو و غیر عضو تولید شده که به صورت خلاصه در جدول زیر آمده است (سازمان آئوفی، ۲۰۲۵b).

جدول . معرفی اجمالی استانداردهای AAOIFI

دستورات راهنما	به منظور انطباق اولیه استانداردهای AAOIFI در مؤسسات مالی اسلامی.
اصول اخلاقی	شامل ضوابط اخلاقی کارکنان و حسابداران مؤسسات مالی اسلامی.
استانداردهای حاکمیتی	مرکب از ۱۶ استاندارد شامل شورای نظارت شرعی، انتصاب، ترکیب و گزارش، بررسی شرعی، بررسی شرعی داخلی، کمیته حسابرسی و راهبری مؤسسات مالی اسلامی، استقلال شورای نظارت شرعی، بیانیه اصول راهبری و افشا برای مؤسسات مالی اسلامی، اداره مسئولیت اجتماعی شرکتی و افشا برای مؤسسات مالی اسلامی و هیئت شریعت مرکزی، عملیات انطباق با شریعت، حاکمیت و نظارت بر صکوک و وقف.
استانداردهای حسابرسی	مرکب از ۸ استاندارد شامل اهداف و اصول حسابرسی، گزارش حسابرس، شرایط اشتغال به حسابرسی، بررسی انطباق با اصول و قواعد شریعت توسط حسابرس بیرونی و مسئولیت حسابرس برای در نظر گرفتن تخلف و اشتباه در حسابرسی صورت‌های مالی
استانداردهای حسابداری	شامل ۴۳ استاندارد از جمله استانداردهای افشای عمومی در صورت‌های مالی و صورت‌های مالی نمونه، مباحثه، تأمین مالی مضاربه، تأمین مالی مشارکت، افشای

مبنای تخصیص سود بین مالکان و دارندگان حساب‌های سرمایه‌گذاری، سلف و سلف موازی، اجاره و اجاره به شرط تملیک، استصناع و استصناع موازی، بیع نسبه، سرمایه‌گذاری در صکوک، سهام و ابزارهای مالی مشابه، سرمایه‌گذاری در املاک و مستغلات، گزارش‌دهی مالی برای موسسات سرمایه‌گذاری اسلامی، افشای صورت‌های مالی نهادهای بیمه و تکافل، گزارش‌دهی مالی برای بانه‌های اسلامی و...	
شامل ۵۹ استاندارد از جمله استانداردهای معاملات ارزی، کارت‌های اعتباری و بدهی، نکول در بازپرداخت بدهی، تضامین، مشارکت (شرکت) و شرکت‌های نوین، خدمات بانکی، توزیع سود در حساب‌های سرمایه‌گذاری مضاربه، مدیریت نقدینگی، طلا و تجارت آن، صکوک و...	استانداردهای شرعی

منبع: AAOIFI، ۲۰۲۵b.

استانداردهای حوزه نظارت شرعی AAOIFI شامل استاندارد شماره ۱ «هیئت نظارتی شریعت: تأسیس، ترکیب و گزارش‌دهی» است که به ارائه چارچوب کلی و اصول راهنمای تعریف، تشکیل و شیوه گزارش‌دهی شوراهای فقهی و شرعی در بانک‌ها و موسسات مالی اسلامی اشاره دارد. استاندارد شماره ۲، نیز به ارائه استانداردها و اصول راهنمای مشخصی برای شورای فقهی بانک‌ها و یا موسسات مالی اسلامی جهت انجام وظیفه نظارت شرعی بر عملکرد موسسه به بهترین نحو ممکن می‌پردازد (توحیدی و فتاحی، ۱۳۹۸).

در میان استانداردهای حوزه حاکمیتی، استاندارد نظارتی GS 18 به موضوع فرآیند تصمیم‌گیری شرعی می‌پردازد. این استانداردسازی، دستورالعمل‌های روشنی برای مدیریت مؤسسه و عملکرد انطباق با شریعت ارائه می‌کند و آن‌ها را قادر می‌سازد وظایف خود را به‌طور مؤثر و کارا انجام دهند. از آنجا که هیچ سازوکار یا چهارچوب کنترلی پذیرفته‌شده‌ای در سطح جهانی برای تصمیم‌گیری شرعی به‌منظور کاهش موارد فتوای متناقض صادرشده از سوی هیئت‌های نظارت شریعت مختلف برای محصول یکسان/مشابه وجود ندارد، نیاز به استاندارد مشخص در این زمینه برای افزایش اعتماد سهامداران صنعت مالی اسلامی در جهان احساس می‌شود. (سازمان آئوفی، ۲۰۲۵a).

به همین منظور، هیئت اخلاق و حاکمیت سازمان حسابداری و حسابرسی موسسات مالی اسلامی^۱، استاندارد شماره ۱۸ را در ابتدای سال ۲۰۲۵ تصویب و منتشر کرد که از ژانویه سال

1 The AAOIFI Governance and Ethics Board (AGEB)

۲۰۲۶ لازم‌الاجرا خواهد بود. با این حال، به کارگیری زودتر از موعد آن به کلیه نهادهای مالی اسلامی توصیه شده است.

این مجموعه (GS 18) در قالب شش بخش اصلی ارائه شده است و هدف از تصویب آن تعیین چهارچوبی جامع برای تصمیم‌گیری شرعی (SDM) به عنوان یک کارکرد مهم در نهادهای مالی اسلامی^۱ (IFIs) و معاملات مالی اسلامی و در نتیجه، استانداردسازی شیوه‌های تصمیم‌گیری شرعی در سراسر جهان است. این الزامات نه تنها به موازین فقهی شرعی بلکه به دستورهای اخلاقی و اجتماعی همچون مسائل صیانت از محیط زیست و حقوق جوامع بشری نیز توجه دارد و دایره تصمیم‌گیری شرعی را فراتر از احکام فقهی به زمینه‌های اخلاقی و اجتماعی نیز سرایت داده است.

این استاندارد، به طور قابل توجهی از یکپارچگی و اعتبار مؤسسات در ارائه خدمات مالی اسلامی محافظت می‌کند و پاسخ‌گوی نیاز به توسعه یک چهارچوب کنترلی سراسری و جامع برای به حداقل رساندن امکان اتخاذ تصمیم شرعی است که می‌تواند اعتبار شرعی یک محصول (خدمت مالی) را تضعیف کند. استاندارد مذکور می‌بایست همراه با استاندارد شرعی شماره ۲۹ سازمان حسابداری و حسابرسی مؤسسات مالی اسلامی تحت عنوان «شرایط و اخلاق فتوا در چهارچوب نهادی»^۲ استفاده شود. این دو استاندارد فرآیند کلی اخذ و صدور تصمیم شرعی و اجرای آن را پوشش می‌دهند. (همان)

مهمترین محورهای این استاندارد عبارت‌اند از:

- کلیات و مفاهیم تصمیم‌گیری شرعی، هیئت شریعت مرکزی و هیئت نظارت شرعی و غیره
- حوزه‌های کلیدی فرآیند تصمیم‌گیری شرعی
- ملاحظات مهم در تصمیم‌گیری شرعی
- فرآیند توسعه محصول در مؤسسات
- نقش و مسئولیت‌های سازمان‌های مختلف حاکمیتی درگیر در تصمیم‌گیری شرعی
- سازوکار گزارش‌دهی، آموزش و فرهنگ‌سازی در خصوص اجرای استاندارد

1 Islamic Financial Institutions (IFIs)

2 stipulations and ethics of fatwa in the institutional framework

پیشینه پژوهش

در راستای شناسایی الزامات تصمیم‌گیری شرعی در نظام بانکی ایران، تاکنون مطالعه جامعی انجام نشده است که از این منظر مطالعه حاضر، دارای نوآوری است و با بررسی این موضوع وارد حوزه جدیدی شده است. در ادامه به برخی از مهمترین مطالعات خارجی مرتبط با این حوزه اشاره می‌شود. عبدالله^۱ و همکاران (۲۰۱۴)، در مطالعه‌ای به بررسی مقوله تصمیم‌گیری شرعی در موسسات مالی اسلامی مالزی پرداخته‌اند. آنها معتقدند حکم اصلی برای فعالیت‌های بانکی و مالی، مجاز بودن آن (از لحاظ قانونی یا مطابق با شریعت) است و صدور حکم شرعی بودن عملیات بانکی یکی از مسئولیت‌های اصلی کمیته شریعت است و این امر مستلزم آن است که کمیته شریعت برای رسیدن به تصمیم صحیح، روش خاصی را اتخاذ کند. در این تحقیق، وظایف و دستورالعمل‌های تصمیم‌گیری در تعیین مسائل مربوط به انطباق ابزارهای مالی با شریعت بر مبنای دستورالعمل بانک نگارا مالزی (BNM)، معرفی شده و هماهنگی بیشتر میان کمیته شریعت و فعالان صنعت را به عنوان راهکاری الزام‌آور جهت انطباق کامل نظام بانکداری و کسب‌وکارهای مالی کشور مالزی با شریعت عنوان می‌کنند.

آگا^۲ (۲۰۱۸) در مطالعه‌ای با عنوان «دام/تله‌های پنهان در تصمیم‌گیری شرعی»، ضمن شناسایی انواع تله‌ها در مراحل مختلف (وضعیت موجود، تأیید شواهد، چارچوب‌سازی) تصمیم‌گیری شرعی در نهادهای مالی اسلامی به شناسایی تأثیر تفکرات انسانی و گرایش‌های روان‌شناختی بر روند تصمیم‌گیری شرعی، می‌پردازد. نتایج تحقیق نشان می‌دهد یک تصمیم شرعی نامطلوب ممکن است نتیجه اطلاعات ناقص دریافتی توسط اعضای کمیته‌های شریعت و دیدگاه‌های محدود بعدی آنها باشد. چنین تصمیمی نه تنها قانونی بودن محصول مورد نظر را تضعیف می‌کند، بلکه ممکن است ریسک اعتباری را برای صنعت نیز ایجاد کند. برای ارائه خدمات مشاوره‌ای عمیق شرعی که منعکس‌کننده جنبه‌های چندبعدی امور مالی اسلامی باشد، کمیته‌های شریعت باید با اطلاعات دقیقی که مسائل را از دیدگاه‌های مختلف بررسی می‌کند، برخورد کند. دوم، اکثر این تله‌های تصمیم‌گیری با هم مرتبط هستند. افتادن در یک تله اغلب منجر به طعمه تله‌های دیگر نیز

1 Abdullah

2 Agha

می‌شود. اجتناب از این تله‌ها تا حد زیادی به نحوه تعامل اعضای کمیته‌های شریعت با یکدیگر در طول فرآیند تصمیم‌گیری بستگی دارد.

امان‌اله و بن‌زین^۱ (۲۰۱۸)، در مقاله‌ای با عنوان «وظایف و دستورالعمل‌های تصمیم‌گیری برای کمیته شریعت: با مروری بر استاندارد AAOIFI»، ضمن تأکید بر اهمیت کمیته شریعت و استانداردسازی دستورالعمل‌ها، به بررسی دستورالعمل‌های تصمیم‌گیری کمیته شریعت بر مبنای استاندارد حاکمیت شرکتهای AAOIFI که در سال ۲۰۱۰ وضع شده است، می‌پردازند. نتایج بررسی‌ها نشان می‌دهد که در دستورالعمل وضع‌شده AAOIFI، به طور مستقیم، وظایف کمیته شریعت همچون هدایت، بررسی و نظارت، همراه با تعریف کمیته ذکر شده است. با این حال، دستورالعمل‌های تصمیم‌گیری به طور غیرمستقیم بیان شده‌اند و در تمام متون مربوط به استاندارد حاکمیت شرکتهای AAOIFI پراکنده است.

لاساسنا^۲ (۲۰۱۹) در گزارشی به شناسایی و بررسی ابعاد مختلف تصمیم‌گیری شرعی در امور مالی اسلامی می‌پردازد. وی در این تحقیق اهمیت و تأثیر عواملی همچون استقلال و مسئله تضاد منافع، کاهش ریسک شریعت و جنبه‌های اساسی تحلیل شریعت/شرعی را بر مقوله تصمیم‌گیری شرعی، تشریح و سپس نقش شیوه‌های حکمرانی خوب در اجتناب از تله‌های پنهان، طرف‌های درگیر در تصمیم‌گیری‌های شرعی در مرحله تصویب و دانش عملی و فنی در تحلیل شریعت در تصمیم‌گیری‌های شرعی را مورد تحلیل قرار می‌دهد.

راجا کاظم^۳ (۲۰۲۴)، در مقاله‌ای با عنوان «تصمیم‌گیری هوشمند مبتنی بر شریعت (شرعی) در فین‌تک اسلامی» به دنبال بررسی توسعه استفاده از مشاوران رباتی^۴ به عنوان ابزاری هوشمند در نهادهای فین‌تک اسلامی است که ملزم به اتخاذ تصمیم‌گیری شرعی می‌باشند. تحلیل‌ها نشان می‌دهد، پیشنهاد توسعه مشاور رباتی شریعت شامل چندین مرحله مهم است که عبارتند از تعریف اهداف سرمایه‌گذاری، تدوین معیارهای غربالگری شریعت، طراحی الگوریتم، آزمایش الگوریتم و راه‌اندازی/ایجاد مشاور رباتی در بستر فین‌تک اسلامی.

1 Amanullah & Bin Zain

2 Lahsasna

3 Raja Kasim

4 robo-advisor

کوتیبا و اوساما^۱ (۲۰۲۴)، در مقاله‌ای با عنوان «اهمیت غربالگری شرعی در بانک‌های تحلیل فقهی»، پس از بررسی فقهی اهمیت غربالگری شرعی در بانکداری و تأمین مالی اسلامی، با استفاده از شاخص‌های جهانی داوجانز، MSCI و FTSE، روشی نوین در مقایسه با روش قبلی، جهت غربالگری شرعی و تصمیم‌گیری برای اطمینان از انطباق تمام معاملات و محصولات مالی با اصول شریعت پیشنهاد داده‌اند. نتایج نشان می‌دهد استانداردسازی بر مبنای شاخص‌های جهانی و روش‌شناسی غربالگری شرعی کارآمد و کاربردی، کلید داشتن یک معیار قوی برای سهامداران و سرمایه‌گذاران بین‌المللی است و باعث اطمینان بیشتر به بازار سرمایه از نظر مطابقت یا عدم مطابقت با شریعت، می‌شود.

ایوب و کبیر حسن^۲ (۲۰۲۴) در مطالعه‌ای به بازنگری در الگوی نظارت شرعی در مؤسسات مالی اسلامی پرداختند. هدف از این تحقیق، یافتن شکاف‌های احتمالی در حاکمیت شرعی و ارائه پیشنهاد برای پرکردن آنها، مطابق با اصول مالی اسلامی و تحولات جهانی در زمینه تصمیم‌گیری و واسطه‌گری مالی اجتماعی و مبتنی بر ارزش‌ها است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد الگوی مرتبط با اکوسیستم مالی ارزش‌محور^۳ (VBI) ارتباط نزدیکی با تصمیم‌گیری شرعی دارد و این الگو به مجموعه‌ای جامع از نظم، پاسخگویی و حاکمیت نیاز دارد تا دستیابی به اهداف توسعه پایدار و مسئولیت‌های اجتماعی شرکت‌ها^۴ (CSR) را در یک برنامه زمانی مشخص که توسط نهادهای نظارتی تهیه و اجرا می‌شود، مؤثر سازد.

موسویان و میثمی (۱۳۹۳) در تحقیقی به روش توصیفی-تحلیلی با بررسی الگوهای نظارت شرعی در کشورهای مختلف به تحلیل مقوله نظارت بر انطباق روابط موجود در نظام بانکی با ضوابط شرعی پرداخته است. در این تحقیق به منظور هموار کردن زمینه‌های قانونی راه‌اندازی نظارت شرعی، نمونه‌ای پیشنهادی از قوانین و مقررات لازم در سه سطح «اضافه شدن فصلی مستقل به قانون عملیات بانکی بدون ربا درباره نظارت»، «تدوین آیین‌نامه اجرایی فصل قانونی گفته‌شده در جهت تشکیل شورای فقهی بانک مرکزی» و «تهیه چک‌لیست‌های نظارت شرعی از شعبه‌ها» ارائه شده است.

1 Qutaiba & Usama

2 Ayub & Kabir Hassan

3 Value-Based Intermediation

4 Corporate Social Responsibilities (CSR)

روحانی و بنی‌طا (۱۳۹۶) در پژوهشی به واکاوی وضعیت موجود نظارت شرعی در نظام بانکی ایران و تبیین ضعف‌های قانونی، نهادی و اجرایی در این حوزه پرداخته است و معتقد است عدم پابندی بانک‌ها به لوازم عقد و کالت و برخورد مالکانه با اموال و کالتی، صوری‌شدن قراردادهای، عدم انطباق ضوابط حسابداری بانک‌ها در بخش ارزی و نیز صورت سود و زیان بر بانکداری بدون ربا از مهم‌ترین پیامدهای نبود نظارت شرعی به‌شمار می‌رود.

توحیدی و فتاحی (۱۳۹۸) در مقاله‌ای به استخراج مولفه‌های ارتقاء نظارت شرعی در بازار سرمایه ایران بر مبنای استانداردهای بین‌المللی IFSB و AAOIFI پرداختند. در این تحقیق ضمن بررسی نظارت در سیره معصومین و بصورت خاص تجربه کشورهای اسلامی در نظارت شرعی بر بازارهای مالی با استفاده از روش تحلیل مضمون و تحلیل استانداردهای IFSB و AAOIFI، مولفه‌های اساسی ارتقاء نظارت شرعی در بازار سرمایه استخراج شده است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد مولفه‌های وظایف کمیته فقهی، ساختار و ماهیت کمیته فقهی، نظام نظارت شرعی، گزارش نظارت شرعی و نقش موسسه مالی اسلامی، پنج مولفه فراگیر در نظارت شرعی مطلوب محسوب می‌شوند.

فتاحی و همکاران (۱۴۰۱) در پژوهشی به بررسی آسیب‌شناسانه نظارت شرعی بازار سرمایه جمهوری اسلامی ایران و اشکالات ساختاری، حقوقی و فرایندی نظارت شرعی موجود در آن با تأکید بر نقش کمیته فقهی سازمان بورس و اوراق بهادار پرداختند. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد اشکالات موجود در دستورالعمل کمیته فقهی، مشکلات فرایند نظارت شرع، ضعف آموزش کارگزاران و مشتریان بازار، و عدم فرهنگ سازی نسبت به حضور ناظران شرعی در بازار سرمایه، چهار مؤلفه محوری در آسیب‌شناسی نظارت شرعی بازار سرمایه می‌باشد.

محرابی (۱۴۰۲)، در تحقیقی با روش تحلیلی-توصیفی با عنوان «هیئت مرکزی شریعت و ساختار نظارت شرعی در بانک‌های اسلامی؛ با تأکید بر استانداردهای بین‌المللی و تجارب سایر کشورها» به شناسایی استانداردهای منتشرشده توسط مهمترین نهادهای بین‌المللی همچون IFSB و AAOIFI در حوزه نظارت شرعی و تجارب کشورهای مختلف از حیث نظارت شرعی و اجرایی کردن انطباق عملیات بانکی با اصول شریعت می‌پردازد. نتایج تحقیق نشان می‌دهد در بیشتر کشورها، هریک از نهادهای مالی اسلامی موظف به تشکیل هیئت نظارت شرعی داخلی (SSB)

جهت اطمینان از انطباق عملیات بانکداری با موازین شرعی است و در برخی دیگر به ایجاد یک مرجع شرعی بالاتر در سطح نظارتی مانند بانک مرکزی (CSB) اقدام نموده‌اند که با استانداردسازی و یکپارچه کردن احکام و قوانین اسلامی در ایجاد اطمینان از انطباق‌پذیری و سازگاری روش‌های تأمین مالی و ابزارهای مختلف مالی اسلامی با اصول شریعت در تمام بانک‌ها نقش مهمی ایفا می‌کند.

توحیدی و دیگران (۱۴۰۳) در پژوهشی با عنوان «شناسایی و تحلیل مولفه‌های مهم در استقرار نظارت شرعی مطلوب در مؤسسات مالی اسلامی» با استفاده از روش تحلیل مضمون و بررسی استانداردهای بین‌المللی مربوط و مرتبط با حکمرانی و نظارت شرعی ارائه‌شده توسط سازمان حسابداری و حسابرسی مؤسسات مالی اسلامی (AAOIFI) و هیئت خدمات مالی اسلامی (IFSB) به استخراج نهایی کدها در سطوح مضامین فراگیر، سازمان‌دهنده و پایه پرداختند. نتایج نشان می‌دهد، مضامین فراگیر نه گانه یا همان مهم‌ترین مولفه‌ها در طراحی الگوی نظارت شرعی عبارت‌اند از: اصول حکمرانی، هیئت نظارت شرعی، پیاده‌سازی نظارت شرعی، استقلال هیئت نظارت شرعی، نظارت شرعی داخلی، کمیته حسابرسی و حاکمیتی، اجرا و افشای مسئولیت اجتماعی، کدهای اخلاقی کارکنان و کدهای اخلاقی برای حسابداران و حساب‌برسان.

در مجموع، با عنایت به مرور پیشینه پژوهش، اغلب پژوهش‌های داخلی که مبتنی بر تجارب کشورها و سازمان‌های بین‌المللی است عمدتاً بر اهمیت و ضرورت نظارت شرعی، شناسایی روش‌ها و الگوهای نظارتی که معمولاً به صورت معرفی کمیته و یا هیئت‌های نظارت شرعی و یا هیئت مرکزی شریعت است، اشکالات ساختاری، حقوقی و فرایندی نظارت شرعی و شناسایی مولفه‌های کلی در طراحی الگوی نظارت شرعی مطلوب می‌پردازند. تحقیق حاضر با گامی فراتر از مطالعات قبلی، صرف‌نظر از نوع رویکرد نظارت شرعی، به شناسایی و احصاء الزامات تصمیم‌گیری شرعی در نظام بانکی ایران بر مبنای جدیدترین استاندارد AAOIFI منتشرشده در سال ۲۰۲۶ پرداخته و به دنبال پاسخ به این سوال است که تصمیم‌گیران شرعی اعم از کمیته‌های نظارت شرعی درون موسسه‌ای (ناظران شرعی بانک‌ها)، هیئت مرکزی شریعت (شورای فقهی بانک مرکزی) و مدیریت و ارکان‌های حاکمیتی غیر از کمیته‌های نظارت شرعی در تصمیم‌گیری شرعی و صدور دستورات و مصوبات بایستی چه الزاماتی را در تصمیم‌گیری شرعی خود مدنظر

داشته باشند؟ همچنین در این پژوهش به معرفی و شناسایی مولفه‌های نوین تأثیرگذار بر تصمیم‌گیری شرعی همچون عوامل روان‌شناختی، مسائل زیست‌محیطی، اجتماعی و حاکمیتی (ESG)، اهداف توسعه پایدار (SDG) و واسطه‌گری مبتنی بر ارزش (VBI) بر مبنای جدیدترین استاندارد AAOIFI پرداخته شده است که از این منظر دارای تمایز با دیگر پژوهش‌ها بوده و مشخص است تاکنون پژوهشی در این حوزه انجام نشده است و پژوهش حاضر با شناسایی الزامات تصمیم‌گیری شرعی از جنبه‌های مختلف و بررسی اهمیت آنها با استفاده از نظر خبرگان، وارد حوزه جدیدی شده است.

سازوکار تصمیم‌گیری شرعی در نظام بانکی ایران

بر اساس قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، فقهای شورای نگهبان قانون اساسی، مسئولیت سنجش انطباق مصوبات مجلس شورای اسلامی با موازین شرعی را برعهده دارند. از جمله این قوانین، می‌توان به قانون عملیات بانکی بدون ربا (مصوب شهریور ماه ۱۳۶۲) اشاره داشت که مورد تایید شورای نگهبان قرار گرفت و از ابتدای سال ۱۳۶۳ به مرحله اجرا در آمد. قدرمسلّم آن بود که صرف وجود قانون عملیات بانکی بدون ربا نمی‌تواند پاسخگوی نیاز به تصمیم‌گیری‌های شرعی در نظام بانکی ایران باشد. ایجاد شورای فقهی بانک مرکزی شاید مهمترین و جدی‌ترین اقدام در راستای پر کردن این خلا است. درواقع، برخلاف سایر کشورهای اسلامی که نظارت و تطبیق شرعی را از طریق تشکیل شورای فقهی در هر یک از بانک‌های اسلامی پیگیری می‌کنند، نظارت شرعی در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران به صورت متمرکز اجرایی می‌گردد. در واقع شورای فقهی بانک مرکزی مسئول نظارت شرعی به انطباق با شریعت عملیات بانکی می‌باشد. به لحاظ تاریخی، در سال ۱۳۸۳، شورایی به نام «شورای مشورتی بانکداری و مالیه اسلامی» در پژوهشکده پولی و بانکی بانک مرکزی ایجاد شد. این شورا که از صاحب‌نظران فقهی، بانکی، و اقتصادی تشکیل شده بود، با بررسی مسائل و شبهات شرعی مطرح در نظام بانکی کشور، پیشنهادهای و رهنمودهایی جهت اصلاح و تقویت جنبه شرعی نظام بانکی ارائه می‌کرد؛ همچنین، گاهی این شورای مشورتی ابزارها و طرح‌های جدیدی به شورای پول و اعتبار پیشنهاد می‌کرد. این شورای مشورتی پس از حدود دو

سال، به معاونت بانکی وزارت امور اقتصادی و دارایی منتقل شد. در ابتدای سال ۱۳۸۸ براساس تجارب به‌دست‌آمده از این شورا، در بانک مرکزی شورایی به‌نام شورای فقهی تاسیس شد. این شورا نیز که در ابتدا جنبه مشورتی و راهنمایی داشت، در سال ۱۳۹۶ با تصویب برنامه پنج‌ساله ششم توسعه ج.ا.ا، جایگاه قانونی خاصی به خود گرفت و مصوبات آن برای بانک مرکزی و شبکه بانکی کشور لازم‌الرعايه شد. ماده ۱۶ این برنامه عنوان می‌دارد که برای حصول اطمینان از اجرای صحیح عملیات بانکی بدون ربا در نظام بانکی کشور و جهت نظارت بر عملکرد نظام بانکی و اظهارنظر نسبت به رویه‌ها و ابزارهای رایج، شیوه‌های عملیاتی، دستورالعمل‌ها، بخشنامه‌ها، چهارچوب قراردادهای و نحوه اجرای آن‌ها از جهت انطباق با موازین فقه اسلامی، شورای فقهی در بانک مرکزی تشکیل می‌شود. در تبصره ۲ این ماده از برنامه نیز اشاره می‌شود که مصوبات شورای فقهی لازم‌الرعايه است. رئیس کل بانک مرکزی اجرای مصوبات شورا را پیگیری و بر حسن اجرای آن‌ها نظارت می‌کند.

اگرچه برنامه پنج‌ساله ششم توسعه جایگاه قانونی خاصی به شورای فقهی داده بود، کماکان در عمل، اثرگذاری نظارتی و الزاماتی خاصی برای شورای فقهی دیده نمی‌شد تا اینکه جنبه جدیدی از کارکردهای شورای فقهی در قانون جدید بانک مرکزی (مصوب خرداد ۱۴۰۲) نمایان شد. این قانون در مبحث پنجم از فصل سوم خود به نهاد «شورای فقهی» به‌نحو مجزا و اختصاصی اشاره داشته است. مطابق ماده ۱۸، برای حصول اطمینان از عدم مغایرت تصمیمات بانک مرکزی درباره نوع قراردادهای مورد استفاده در عملیات بانکی (سپرده‌گیری، پرداخت تسهیلات، و ایجاد اعتبار) با موازین شرع، شورای فقهی بانک مرکزی با ترتیبات زیر تشکیل می‌شود:

۱. پنج فقیه (مجتهد متجزی در حوزه فقه معاملات و صاحب‌نظر در مسائل پولی و بانکی)

۲. قائم مقام رئیس کل

۳. معاونان تنظیم‌گری و نظارت و حقوقی رئیس کل

۴. یک نفر اقتصاددان متخصص در بانکداری اسلامی به انتخاب رئیس کل

یک نفر حقوقدان متخصص در بانکداری اسلامی به انتخاب رئیس کل

یک نفر از مدیران عامل بانک‌های کشور به انتخاب وزیر امور اقتصادی و دارایی اعضای موضوع اجزای (۱)، (۴) و (۵) این بند برای مدت پنج سال منصوب می‌شوند و انتخاب مجدد آنان بلامانع است. مصوبات فقهی شورا با رأی موافق سه نفر از فقهای عضو شورا معتبر است و اعضای غیر فقیه در موضوعات فقهی حق رأی ندارند. بنا به بند ح ماده ۱۸ این قانون، مصوبات شورای فقهی به رئیس کل ابلاغ می‌شود و لازم‌الرعايه است. افزون‌براین، رئیس کل موظف است تصمیمات مذکور در صدر این ماده را قبل از ابلاغ، به شورای فقهی ارسال و نظر آن شورا را از حیث عدم مغایرت با شرع دریافت کند. همچنین، رئیس کل باید اشخاص تحت نظارت را مکلف کند نوع قراردادهای مورد استفاده خود برای انجام عملیات بانکی را که سابقاً به تأیید شورای فقهی نرسیده، قبل از اجرا به تأیید آن شورا برسانند. نکته مهم آن است که براساس تبصره ۲ ماده ۱۶ برنامه پنج‌ساله ششم توسعه ج.ا.ا. و بند «خ» ماده ۱۸ قانون بانک مرکزی، تشکیل شورای فقهی بانک مرکزی، نافی اختیارات، وظایف و نظرات فقهای شورای نگهبان در اصل چهارم قانون اساسی نیست. همچنین مطابق بند «چ» ماده ۱۸ قانون بانک مرکزی، فتوای معیار در مصوبات شورا، آرای فقهی ولی فقیه است و در صورت نبود فتوای ولی فقیه، به روشی که ولی فقیه تعیین می‌کند، عمل می‌شود. مهلت اظهار نظر شورا در موارد فوق ده روز است. در صورتی که این فرصت برای رسیدگی و اظهار نظر کافی نباشد، مهلت مذکور با اعلام رئیس شورای فقهی ده روز دیگر اضافه می‌شود. مواردی که مطابق این قانون به شورای فقهی ارجاع شده است، پس از اعلام نظر شورا مبنی بر عدم مغایرت با موازین شرعی یا گذشت مهلت‌های مذکور در این بند، مانعی برای اجرا نخواهد داشت.

به صورت منطقی، تصمیم‌گیری شرعی بر دو حیطه «قوانین و قراردادهای» و «عملیات و اجرائیات» وارد است و شورای فقهی بانک مرکزی به عنوان نهاد مسئولیت‌دار در این مقوله، باید به هر دو حیطه پردازد. البته شاید گفته شود ظرفیت شورای فقهی بانک مرکزی برای این موضوع در کل شبکه بانکی ناکافی است. در پاسخ، می‌توان عنوان داشت که وجود ناظران شرعی درون بانکی می‌تواند در این زمینه به عنوان بازوی کمکی بر اجرای مقررات و قوانین اسلامی به شورای فقهی کمک برساند. استفاده از این کمیته‌ها در اکثر کشورهای اسلامی جریان دارد که همگی بر اجرای بهتر نهاد نظارت شرعی در بانکداری اسلامی کشور متبوع خود تأثیر گذارند (قلیچ، ۱۴۰۳).

براساس بند (د) ماده (۱۸)، شورای فقهی، دارای دبیرخانه‌ای است که با استفاده از نیروی انسانی و امکانات موجود بانک مرکزی ایجاد می‌شود و دبیر آن از بین افراد آشنا با بانکداری اسلامی به پیشنهاد رئیس شورای فقهی و پس از تأیید اکثریت اعضای شورا، با حکم رئیس کل برای مدت دو سال منصوب می‌شود و انتخاب مجدد وی بلامانع است. ساختار دبیرخانه و شرح وظایف آن به تصویب مجمع عمومی می‌رسد و توسط رئیس کل ابلاغ می‌شود. همچنین، طبق بند (ذ) ماده (۱۸) قانون بانک مرکزی، چگونگی نظارت فقهی موضوع این ماده و دستورالعمل نحوه اداره جلسات شورای فقهی، نحوه تشکیل و اداره کمیته‌های تخصصی فقهی و کارشناسی و چگونگی نظارت فقهی شورا بر «اشخاص تحت نظارت» توسط دبیر شورا پیشنهاد و پس از تصویب در شورای فقهی، توسط رئیس کل ابلاغ می‌شود.

بر مبنای اصل ۲ فصل ۴ دستورالعمل «راهنمای اجرایی نظارت و تطبیق شرعی در مؤسسات اعتباری» بخشنامه شماره ۸۸۹۷۷/۰۲ مورخ ۱۴۰۲/۰۴/۱۸، ساختار نظارت و تطبیق شرعی در نظام بانکی کشور در دو سطح شورای فقهی بانک مرکزی و مسئولین نظارت و تطبیق شرعی اجرایی می‌گردد و بدین صورت است که صرفاً یک نفر به عنوان مسئول انجام نظارت فقهی (ناظر شرعی) در هر یک از مؤسسات اعتباری مستقر گردد و بدین معنا که بر خلاف سایر کشورهای اسلامی، از تشکیل شورای فقهی در هر بانک یا تحمیل ساختار سازمانی گسترده در شبکه بانکی تعمداً و با آگاهی پیشگیری شده است. همچنین، حائز ذکر آنکه دبیرخانه شورای فقهی بانک مرکزی رابط بین شورای فقهی و مسئولین نظارت و تطبیق شرعی خواهد بود و تمامی وظایف محتوایی و راهبری امور اجرایی ناظرین فقهی مستقر در شبکه بانکی همچون تدوین مقررات مورد نیاز و رویه‌های نظارت فقهی، آموزش ناظرین شرعی و ...، توسط دبیرخانه شورای فقهی پیگیری می‌شود. علاوه بر این، طبق اصل ۳ فصل ۴ این دستورالعمل، به منظور ضابطه‌مند کردن و یکپارچه‌سازی حکمرانی نظارت و تطبیق شرعی در نظام بانکی، دبیرخانه شورای فقهی به طور پیوسته استانداردها، چک لیست‌ها و رویه‌های نظارت و تطبیق شرعی را تدوین و پس از تأیید در شورای فقهی بانک مرکزی به مسئولین نظارت و تطبیق شرعی ابلاغ می‌کند. کلیه فعالیت‌های مسئولین نظارت و تطبیق شرعی و اعلام مغایرت‌های شرعی که در رابطه با مقررات داخلی موسسه اعتباری ارائه می‌کنند (چه در مورد مقررات داخلی که قرار است در هیئت مدیره مطرح شود و چه

مواردی که از قبل به تصویب رسیده و در حال اجرا می‌باشد)، لازم است بر اساس استانداردها، چک لیست‌ها و رویه‌های نظارتی مذکور و با تأیید دبیرخانه شورای فقهی انجام شود. از این رو مسجل است که در تصمیم‌گیری شرعی در نظام بانکی ایران، نهادهایی همچون شورای نگهبان، شورای فقهی بانک مرکزی، نظار و ناظرین شرعی شبکه بانکی دارای مسئولیت هستند. شورای نگهبان قوانین کلان بانکی مصوب مجلس شورای اسلامی را از حیث عدم مغایرت با موازین اسلامی و قانونی تأیید می‌نمایند، شورای فقهی بانک مرکزی، مقررات، بخشنامه‌ها، رویه‌ها و عملکرد شبکه بانکی را صحت‌سنجی شرعی می‌کند و نظار و کمیته‌های فقهی شبکه بانکی مسئولیت رصد، مراقبت و آموزش در این حیطه را برعهده دارند. همچنین حسب مضمون استاندارد شماره ۱۸ سازمان حسابداری و حسابرسی موسسات مالی اسلامی (سازمان آئوفی)، (۲۰۲۵a)، خود بانک مرکزی و هیئت مدیره و هیئت عامل شبکه بانکی نیز در این زمینه دارای مسئولیت هستند. بعضاً گزینه‌ها و راهکارهای متعدد مقبول شرعی پیش روی بانک مرکزی و شبکه بانکی قرار می‌گیرد که این نهادها باید با تصمیم‌گیری دقیق خود بهترین گزینه و راهکار را از حیث تأمین الزامات تصمیم‌گیری شرعی انتخاب و اجرایی نمایند.

الزامات تصمیم‌گیری شرعی در نظام بانکی

«نهادهای متولی تصمیم‌گیری شرعی در نظام بانکی» که از این پس در این نوشتار، به اختصار «تصمیم‌گیران شرعی» نامیده می‌شوند، جهت اتخاذ تصمیم صحیح، نیازمند رعایت الزاماتی در دو بخش ایجابی (بایدها) و سلبی (نبایدها) هستند. براساس روش تحقیق کتابخانه‌ای و توصیفی و با نگاهی به موازین و اصول فقه امامیه، قوانین و مقررات بالادستی و خصوصاً استاندارد حاکمیتی شماره ۱۸ سازمان حسابداری و حسابرسی موسسات مالی اسلامی (AAOFI)، می‌توان این الزامات را به شرح ذیل استخراج و معرفی نمود. یادآور می‌شود این الزامات صرفاً الزامات فقهی نیستند بلکه دستورهای اخلاقی و اجتماعی که مورد سفارش شریعت هستند را نیز شامل می‌شود. به عبارتی در کنار اهمیت رعایت احکام شرعی و فقهی، توجه به مسائل توسعه‌ای، اخلاقی و اجتماعی که در دایره توصیه‌های شریعت اسلامی قرار دارند نیز مهم هستند:

توجه به قواعد و ضوابط فقهی

اگرچه انسان‌ها در طراحی قراردادهای مالی، ابداع شیوه‌های تولید، و ساماندهی فعالیت‌های اقتصادی آزادند، اما در اسلام این آزادی در چهارچوب حدودی قرار دارد. در فقه اسلامی، برخی از قواعد فقهی به حوزه معاملات مربوط می‌شود، به گونه‌ای که فقیه با ملاحظه این قواعد در مورد احکام شرعی معاملات، دیدگاه خود را مطرح و به صحت یا بطلان یک قرارداد حکم می‌کند. به عبارت دیگر، یکی از معیارهای صحت و بطلان قرارداد، تطابق یا عدم تطابق آن با قواعد فقهی است. به نظر می‌رسد با توجه به جایگاه قواعد فقهی در حوزه معاملات، توجه به این قواعد در تدوین، تنظیم و اجرا و پیاده‌سازی قراردادهای بانکی نیز اهمیت بالایی دارد (نظریور و ملاکریمی، ۱۳۹۷).

قواعد و ضوابط فقهی به دو بخش عمومی و اختصاصی تقسیم می‌شود. از جمله مهمترین قواعد فقهی عمومی که در نظام بانکی دارای کاربرد است می‌توان به قاعده منع ربا، قاعده اصل صحت، قاعده اصل لزوم قراردادها، قاعده منع اکل مال به باطل، قاعده منع غرر، قاعده منع قمار، قاعده منع ضرر، قاعده ضمان، قاعده قصد، قاعده شرط، قاعده تبعیت نماء از اصل، قاعده استیمان و... اشاره داشت.^۱

همچنین شارع مقدس علاوه بر قواعد فقهی عمومی، در هر یک از معاملات، احکام و ویژگی‌های خاصی را در نظر داشته است که می‌توان از آنها با نام ضوابط فقهی اختصاصی نام برد. این ضوابط عمومیت ندارد و مخصوص یک یا چند مورد از عقود است؛ مثلاً یکی از ضوابط اختصاصی عقد مضاربه آن است که این عقد به تجارت مختص شده است و کاربرد آن در سایر فعالیت‌ها جایز نیست (موسویان، ۱۳۸۶).

از این رو بر تصمیم‌گیران شرعی لازم است در حین اتخاذ تصمیمات شرعی، تمامی ضوابط فقهی عمومی و اختصاصی را رعایت نمایند. به عنوان مثال در تصمیم‌گیری از تائید طرح‌های بانکی اعم از تجهیز یا تخصیص منابع که همراه با شبهه ربا یا غرر است پرهیز نموده و یا در تائید قراردادهای مضاربه بانکی، پیاده‌سازی احکام اختصاصی عقد مضاربه را مدنظر داشته باشند.

^۱ بنا به محدودیت حجم پژوهش، از تفصیل هر یک از قواعد فقهی پرهیز داده شده است. علاقه‌مندان می‌توانند جهت کسب اطلاعات بیشتر به (نظریور و ملاکریمی، ۱۳۹۷) مراجعه نمایند.

توجه به مسائل زیست محیطی، اجتماعی و حاکمیتی (ESG)

مباحث زیست محیطی، اجتماعی و حاکمیتی^۱ (ESG)، نهادها و شرکت‌ها را تشویق می‌کند تا از حقوق بشر محافظت کنند، استانداردهای شغلی را ارتقا بخشند و بر جامعه به طور کلی، تأثیر مثبت بگذارند (نورالدین^۲، ۲۰۲۴). این معیارها چارچوبی برای ارزیابی عملکرد شرکت‌ها و سازمان‌ها در سه حوزه اصلی محیط زیست، اجتماعی و حاکمیت قرار می‌دهد.

مؤلفه محیط زیست به چگونگی تأثیر یک مجموعه (بانک، سازمان، شرکت و...) بر زمین و محیط زیست می‌پردازد؛ این مسائل شامل مواردی مانند تغییرات اقلیمی، انتشار گازهای گلخانه‌ای، اثرات کربن، استفاده صحیح و حفظ آب و مصرف منابع طبیعی، مدیریت پسماند و بازیافت، کاهش آلاینده‌ها و حفاظت از تنوع زیستی و استفاده از انرژی‌های تجدیدپذیر است.

مؤلفه اجتماعی مسائلی را پوشش می‌دهد که بر کارکنان، مشتریان، مصرف‌کنندگان، تأمین‌کنندگان و جامعه محلی تأثیر می‌گذارد. این بُعد شامل حقوق کارکنان، شرایط کاری، روابط کاری، تأثیرات اجتماعی فعالیت‌های اقتصادی شرکت‌ها در قبال جوامع، حقوق بشر، روابط با مشتریان و پاسخگویی به نیازهای آنها، روابط با تأمین‌کنندگان و مسئولیت اجتماعی شرکت‌ها است.

مؤلفه حاکمیتی به بررسی جنبه‌های مدیریتی و ساختاری سازمان‌ها می‌پردازد. این بخش شامل مواردی مانند ترکیب هیئت مدیره، حقوق و دستمزد مدیران، مشارکت سیاسی و لابی‌گری، رشوه و فساد، کنترل‌های داخلی و اخلاق تجاری است. حاکمیت شرکتی را می‌توان سیستمی دانست که نهادها توسط آن هدایت و کنترل می‌شوند و هدف از ارزیابی این جنبه‌ها و اعمال حاکمیت شرکتی، آزادی مدیریت، سنجش میزان پاسخگویی، شفافیت و مسئولیت‌پذیری سازمان در برابر ذینفعان و جامعه است. (هاشمی و چاوشی، ۱۴۰۲)

نکته مهم قابل اشاره آن است که در یک نگاه کلان‌تر، تصمیم‌گیری شرعی صرفاً محدود به رعایت قواعد و ضوابط فقهی همچون منع ربا و منع غرر نیست؛ بلکه در دین مبین اسلام و شریعت مقدس دغدغه‌های ارزشمند دیگری نیز وجود دارد که در سایه تعهدمندی و مسئولیت‌پذیری نهادهای اسلامی، متوجه نظام بانکی می‌شود و از حیث شرعی دستورات و الزاماتی برای آن ترتیب

1 Environmental, social & governance

2 Noordin

داده شده است. به عبارت دیگر، ورای انطباق شرعی، امور مالی اسلامی می‌خواهد به هدف گسترده‌تر ارائه ارزش‌های پیشنهادی سالم نه تنها به مشتریان و سرمایه‌گذاران، بلکه برای طیف وسیعی از ذی‌نفعان کمک کند.

از این بابت باید افزود که نظام مالی اسلامی، نه تنها از لحاظ نظری بلکه از لحاظ ماهیت و ذات و نیز به صورت عملیاتی با اصول زیست‌محیطی، اجتماعی و حاکمیتی (ESG) سازگار و همراه است. هم‌اکنون، بیش از یک دهه است که از اولین عرضه صکوک پایدار ۱ در سال ۲۰۱۴ می‌گذرد. بر اثر این عرضه حدود ۵۰۰ میلیون دلار برای برنامه‌های ایمن‌سازی با هدف نجات جان کودکان در کشورهای در حال توسعه جمع‌آوری شد. از آن زمان تاکنون، مالزی با راه‌اندازی دو صکوک اجتماعی^۲ نوآورانه، پیش‌گامی خود را در این حوزه نشان داده است. اولین مورد صکوک احسان^۳ است که بازده صکوک را برای دستیابی به هدف افزایش کیفیت آموزش‌هایی معین، بهره‌برداری می‌کند. دومی، صکوک پریهاتین^۴ است؛ اولین صکوک دیجیتال در نوع خود، که درآمد حاصل از آن برای طرح‌های بهبودی پس از بیماری همه‌گیر کرونا در نظر گرفته شده است (نورالدین، ۲۰۲۴). همچنین نظام مالی اسلامی، به نحو ذاتی افزایش دسترسی به خدمات مالی برای جوامع محروم و کم‌توان را ترویج می‌کند و شمول اقتصادی را که مرکز اصلی بُعد اجتماعی در زیست‌محیطی، اجتماعی و حاکمیتی (ESG)، است، تقویت می‌نماید.

توجه به اهداف توسعه پایدار^۵ (SDG) و واسطه‌گری مبتنی بر ارزش^۶ (VBI)

از جمله الزامات تصمیم‌گیری شرعی در بانکداری، توجه به تامین اهداف توسعه پایدار (SDG) است (لاساسنا، ۲۰۱۹) که بانک‌ها در دستیابی به اهداف توسعه پایدار (SDG) و تأمین مالی پایدار دارای نقش اساسی می‌باشند (حبیبی و دیگران، ۱۴۰۳). این اهداف که توسط سازمان ملل تعریف شده و به عنوان اهداف جهانی برای توسعه پایا ترویج می‌شود شامل رفع فقر، رفع گرسنگی، تامین سلامت و بهداشت، کیفیت آموزش، برابری جنسیتی، کار شایسته و رشد

1 Sustainability Sukuk

2 Social Sukuk

3 Sukuk Ihsan

4 Sukuk Prihatin

5 Sustainable Development Goals

6 Value-Based Intermediation

اقتصادی، صنعت، نوآوری و زیرساخت، کاهش نابرابری، ایجاد شهرها و جوامع پایدار، مصرف و تولید مسئولانه، حفاظت از محیط زیست اعم از خاک، آب، هوا، انرژی‌های پاک و تنوع گونه‌های زیستی، برقراری صلح و عدالت و همکاری و مشارکت در توسعه پایدار است. این اهداف همگی براساس مبانی شریعت اسلامی در یک جامعه اسلامی بر اصول کرامت و حقوق بشر، عدالت اجتماعی، صلح، شمول اجتماعی و حفاظت و تنوع قومی، فرهنگی و زبانی و نیز بر مسئولیت مشترک و پاسخگویی تاکید دارد.

در این معنا، بانک‌ها نیز به عنوان یکی از مهمترین نهادهای اقتصادی جوامع بشری می‌توانند دارای نقش تاثیرگذار باشند. بدین منظور بانک‌ها در دستیابی به این اهداف، نقش دوگانه‌ای ایفا می‌کنند؛ به عنوان نهادهایی که مستقیماً این اهداف را اجرا می‌کنند و به عنوان نهادهایی که از دستیابی به اهداف توسعه پایدار حمایت می‌کنند. به عبارتی یا بانک‌ها با اقدامات خود مستقیماً سعی در تامین اهداف توسعه پایدار در جامعه دارند یا آنکه از نهادها، موسسات و بنگاه‌های اقتصادی که در این مسیر کوشا هستند، حمایت می‌نمایند (زیولو^۱، ۲۰۲۴). همچنین در سپتامبر ۲۰۱۹ اصول سازمان ملل متحد برای بانکداری مسئولانه تصویب شد. این اصول برای یک مدل بانکی پایدار بسیار مهم است و جامعه را در دستیابی به توسعه پایدار یاری می‌رساند. مطالعات نشان می‌دهد که توجه بانک‌های بزرگ به اصول بانکداری مسئولانه^۲ (PRB) به دستیابی به اهداف توسعه پایدار کمک بیشتری می‌کند. این مطالعات نشان می‌دهد که نقش و توانمندی بانک‌های بزرگ به‌خاطر اجرای پروژه‌های بزرگ زیست‌محیطی همچون انرژی‌های تجدیدپذیر و کشاورزی پایدار از بانک‌های کوچک در تحقق این دسته از اهداف توسعه‌ای بیشتر است (فریدون و تالای^۳، ۲۰۲۴).

چنین به نظر می‌رسد اهداف عالی‌ای همچون رفع فقر و گرسنگی، برقراری عدالت و صلح، اصلاح الگوی مصرف، پرهیز از اتلاف منابع و اسراف، تامین رفاه مشروع در زندگی اجتماعی و صیانت از محیط زیست، می‌تواند در فعالیت‌ها و اقدامات اقتصادی و مالی یک نظام اسلامی نیز مورد تائید و توصیه باشد. مطالعات مبنایی و تطبیقی نشانگر آن است که اینگونه اهداف تا حد

1 Ziolo

2 Principles of Responsible Banking

3 Feriduna & Talay

زیادی با سفارش‌ها و دستورهای دینی منبعث از قرآن کریم، روایات و سیره عملی ائمه اطهار همراه است (عیوضلو و قلیچ، ۱۳۹۴). از این جهت تامین اهداف توسعه پایدار تا زمانی که در دایره شریعت جای دارد، به عنوان الزاماتی برای تصمیم‌گیری شرعی مدنظر تصمیم‌گیران قرار می‌گیرد. افزون بر این، ازجمله الزامات تصمیم‌گیری شرعی در بانکداری، توجه به ضوابط واسطه‌گری مبتنی بر ارزش (VBI) است (لاسانا، ۲۰۱۹). واسطه‌گری مبتنی بر ارزش (VBI) به این معناست که واسطه‌های مالی همچون بانک‌ها، شرکت‌های بیمه و غیره در فعالیت‌های خود، علاوه بر محور سودآوری، به ارزش‌های اجتماعی و زیست‌محیطی نیز توجه داشته باشند و در تصمیم‌گیری‌های مالی خود، اینگونه ارزش‌ها را مدنظر خود قرار دهند. به عبارت دیگر، این رویکرد بر این باور استوار است که فعالیت‌های مالی باید به نحوی انجام شود که هم برای ذینفعان سودآور باشند و هم به نفع جامعه و محیط زیست عمل کنند. واسطه‌گری مبتنی بر ارزش، زیرمجموعه‌ای از مدیریت مبتنی بر ارزش^۱ است که در آن سازمان‌ها با هدف افزایش ارزش بلندمدت، به تمام جنبه‌های کسب‌وکار خود توجه می‌کنند و این ارزش‌ها را در فرآیندهای تصمیم‌گیری خود ادغام می‌کنند. این نوع واسطه‌گری مالی که هدف آن ارائه نتایج مورد نظر شریعت از طریق شیوه‌ها و رفتارها است، بدون اینکه بازده مالی سهامداران را به خطر بیندازد، تأثیر مثبت و پایداری بر اقتصاد، جامعه و محیط زیست ایجاد می‌سازد (لاسانا، ۲۰۱۹). لازم به ذکر است که در سال ۲۰۱۷، بانک مرکزی مالزی^۲ (BNM) واسطه‌گری مبتنی بر ارزش (VBI) را معرفی کرد و از بانک‌های اسلامی خواست تا ملاحظات اجتماعی و زیست‌محیطی را در تصمیم‌های مالی خود بگنجانند. درمجموع همانگونه که ملاحظه می‌شود واسطه‌گری مبتنی بر ارزش (VBI) در نظام بانکداری، مشابه توجه به مسائل محیط‌زیستی، اجتماعی و حکمرانی (ESG) و توجه به اهداف توسعه پایدار (SDG) است که در بندهای قبلی بدان پرداخته شد.

لازم به ذکر است که بنا به سفارش‌های مکرر منابع شریعت اسلامی به حفظ، مراقبت و صیانت از محیط زیست، اصلاح الگوی مصرف منابع طبیعی، همبستگی، صیانت و رشد ابعاد فردی و اجتماعی، جا داشته باشد که در تصمیم‌گیری‌های شرعی نظام بانکی و انتخاب بین راهکارها، سیاست‌ها و ابزارهای مالی مشروع در کنار مطابقت با احکام عمومی و اختصاصی عقود شرعی و

1 Value-Based Management

2 Bank Negara Malaysia

تضمین کارایی، بهره‌وری و سودآوری نظام بانکی به دغدغه‌هایی از جنس مباحث اجتماعی و زیست‌محیطی نیز توجه ویژه‌ای مبذول شود. از حیث بنیادی و نظری نیز همواره نظام مالی اسلامی بر رفتارهای اخلاقی و مسئولیت‌پذیر اجتماعی و زیست‌محیطی در معاملات مالی و بانکی تاکید داشته است.

در مجموع این نگاه به طور صریح، مخالف این دیدگاه است که تصمیم‌گیری شرعی را محدود و محصور به رعایت احکام فقهی عمومی و اختصاصی (مثل منع ربا و غرر) می‌کند و سایر امورات اجتماعی، زیست‌محیطی و حاکمیتی را از دایره الزامات تصمیم‌گیری شرعی خارج می‌داند.

پرهیز از عوامل مختل‌کننده روان‌شناختی

تصمیم‌گیران شرعی باید تلاش آگاهانه‌ای برای جلوگیری از گرایش‌ها و سوگیری‌های روانشناختی (عوامل مختل‌کننده) که ممکن است منجر به ناکارآمدی فرآیند تصمیم‌گیری شرعی (SDM) شود، انجام دهند. در ابتدای امر این نهادها باید از این گرایش‌های روانشناختی کاملاً آگاه باشند و در صورت لزوم، بایستی جلسات آموزشی برای همه افراد وابسته، جهت شناسایی و اجتناب از چنین گرایش‌های روانشناختی تدارک ببینند (سازمان آئوفا، ۲۰۲۵ا).

وجود این گرایش‌ها و سوگیری‌ها در تصمیم‌گیران شرعی موجب می‌شود تصمیم‌های اتخاذ شده از مسیر صحیح و راستین خود خارج شده و اهداف عالیه شریعت به صورت کامل محقق نشود. در ادامه به اهم این عوامل مختل‌کننده روان‌شناختی اشاره می‌شود (همان):

الف) گرایش لنگر انداختن^۱

این گرایش به معنای سوگیری شناختی یا خطای شناختی است که در آن افراد در فرآیند تصمیم‌گیری، بیش از حد به اولین اطلاعات یا اطلاعاتی که در ابتدا دریافت می‌کنند، تکیه می‌کنند. این سوگیری شناختی اشاره به شکل‌گیری فرآیند تخمین بر مبنای یک رقم اولیه ذهنی نقطه اتکاء ندارد. (کهن‌دل و دیگران، ۱۴۰۱) درواقع، به تمایل رایج در دادن وزن نامتناسب به اولین اطلاعات دریافتی اشاره دارد. در طول تصمیم‌گیری، این اطلاعات اولیه (برداشت، تخمین یا ایده) به عنوان یک لنگر عمل کرده و تصمیمات، افکار و قضاوت‌های بعدی به طور چشمگیری

1 Anchoring Tendency

تحت تأثیر آن قرار می‌گیرند. این گرایش ممکن است بر فرآیند تصمیم‌گیری شرعی (SDM) تأثیر بگذارد و به موجب آن، تمام راه‌حل‌های ممکن/قابل اجرا برای موضوع مورد بحث، مورد توجه و بررسی لازم قرار نگیرند.

(ب) گرایش به وضعیت موجود^۱

این گرایش به وضعیتی اشاره دارد که در آن یک تصمیم‌گیرنده شرعی ممکن است یک رویه غالب را به عنوان نقطه مرجع در نظر بگیرد و سایر گزینه‌هایی را که با آن خط مبنا متفاوت هستند، نامرغوب یا نامطلوب بداند. درواقع به معنی یک گرایش به حفظ شرایط فعلی و مقاومت در برابر تغییرات است. این گرایش گاهی در زمانی بروز می‌کند که یک محصول یا خدمات پیش از این، توسط یک (یا چند) متخصص شریعت مشهور یا قابل نفوذ تأیید یا رد شده باشد و به دلیل اعتبار یا نفوذ ایشان، برای سایر محققان شریعت زیر سوال بردن آن یا پیشنهاد جایگزینی برای آن، به چالش کشیده می‌شود. درمجموع گرایش به وضعیت موجود، ممکن است گزینه‌های تصمیم‌گیری شرعی را محدود کند، از این رو اجتناب از هرگونه تعصب احساسی و ترجیح دادن وضعیت فعلی از اهمیت بالایی برخوردار است.

(ج) گرایش به شواهد تأییدکننده^۲

این گرایش تمایل به جستجو یا ترجیح/تغییر شواهد و اطلاعاتی است که باورها یا فرضیه‌های خود شخص را تأیید می‌کند. این گرایش در صورتیکه متخصص شریعت فقط به دنبال شواهد فقهی تأییدکننده در متون کلاسیک برای تأیید باورهای قبلی خود در مورد یک موضوع باشد و هرگونه شواهد مغایر با آن را نادیده بگیرد، می‌تواند بر نتیجه‌گیری تأثیر منفی بگذارد.

(د) گرایش به تهدید اغراق‌آمیز ضرر مالی^۳

فرآیند تصمیم‌گیری شرعی گاهی اوقات تحت تأثیر ادعاهای اغراق‌آمیز ضرر مالی قرار می‌گیرد. به عبارتی ضرر مالی اتخاذ و اجرای یک تصمیم شرعی (بدون بررسی دقیق داده‌های آماری) چنان اغراق شده و غیرواقعی برآورد می‌شود که تصمیم‌گیران شرعی را به خطا می‌اندازد. (ه) اثر هاله‌ای و اثر هاله معکوس^۱

1 Status Quo Tendency

2 Confirmed -Evidence Tendency

3 Exaggerated Threat of Financial Loss Tendency

این دو اثر هر دو سوگیری‌های شناختی هستند که در قضاوت ما نقش ایفا می‌کنند. اثر هاله به تمایلی اشاره دارد که در آن یک برداشت مثبت (ناشی از ویژگی‌های خاص) در مورد یک فرد، بخش یا موسسه در یک حوزه، می‌تواند بر تصمیم یا ارزیابی فرد تأثیر مثبت بگذارد. اثر هاله معکوس، نقطه مقابل اثر هاله است که در آن یک برداشت منفی (ناشی از ویژگی‌های خاص) درباره یک فرد، اداره یا موسسه در یک حوزه می‌تواند بر تصمیم یا نظر فرد تأثیر منفی بگذارد. در تصمیم‌گیری شرعی، برداشت‌های مثبت یا منفی قبلی تصمیم‌گیرنده (یا تصمیم‌گیرندگان) شریعت در مورد یک فرد، بخش، عملکرد، تیم یا موسسه ممکن است بر تصمیم مربوطه تأثیر مثبت یا منفی بگذارد.

(و) گرایش به اعتماد به نفس^۲

در این گرایش تصمیم‌گیر شرعی، بیش از حد به توانایی‌ها، دانش، یا قضاوت‌های خود اطمینان دارد. به عبارت دیگر، این فرد اعتماد ذهنی بیشتری به قضاوت‌های خود دارد، تا جایی که دقت عینی آن قضاوت‌ها در واقعیت کمتر است. اولین تأثیر این گرایش این است که ممکن است روند صحیح تصمیم‌گیری شرعی به خطر بیافتد و تحقیقات و مشاوره کافی و ضروری انجام نشود و ابعاد مختلف موضوع به خوبی بررسی نشود. این امر می‌تواند اثرات نامطلوب قابل توجهی بر توانایی تصمیم‌گیرنده (یا تصمیم‌گیرندگان) شریعت برای رسیدن به تصمیم درست داشته باشد.

روش‌شناسی پژوهش

معرفی روش دلفی فازی

این پژوهش از روش‌شناسی دلفی فازی^۳ با طیف لیکرت با ابزار پرسشنامه بهره برده است. رویکرد این پژوهش کیفی بوده و در دسته پژوهش‌های اکتشافی قرار می‌گیرد. روش یا تکنیک دلفی را راه رسیدن به اجماع گروهی از طریق یک سری از راندهای پرسشنامه‌ای با حفظ گمنامی پاسخ دهندگان، و بازخورد نظرات به اعضای پانل تعریف کرده‌اند (کینی^۴ و همکاران، ۲۰۰۱).

1 Halo Effect and Revers- Halo Effect

2 Overconfidence tendency

3 Fuzzy Delphi

4 Keeney

عموماً از این روش در جمع‌آوری نظرات درباره‌ی موضوعی خاص و یافتن اجماع و توافق جمعی درباره‌ی موضوعات مورد اختلاف، استفاده می‌شود. فقدان چارچوب نظری، که به عنوان عمده‌ترین ضعف این روش مطرح بوده، موجب گردید تا برخی دلفی را فن و دیگران واژه‌های رویکرد، پیمایش دلفی، مطالعه دلفی، رأی‌گیری دلفی، دلفی مطالعه اجماع و روش دلفی را برای توصیف مطالعات دلفی صحیح‌تر بدانند (زارع میرک‌آباد، ۱۳۹۰).

دلفی روشی ارزان، چندکاره، عینی، بدون تهدید و آسان برای شناسایی و فهمیدن است و با استفاده گسترده از نظرات، اجماع قوی و مستحکم از نظرات، به خصوص در موارد عدم وضوح و کمبود شواهد تجربی، ارائه می‌دهد. انعطاف‌پذیری زیاد رویکرد، کاربرد در رشته‌های مختلف، بکارگیری رویکردهای ارتباطی مختلف و امکان استفاده در سطح جغرافیایی وسیع، عدم نیاز به آموزش مصاحبه‌گران، گمنامی، ارائه بحث‌های بازنشاسایی و فهم زیربنای موضوع از مزایای دیگر دلفی است. از دیگر فواید این روش، کسب اجماع در گروه‌های مخالف، اعتبار محتوا و طراحی برنامه‌ها با حمایت نسبی شرکت‌کنندگان است و به خصوص عدم نفوذ عقاید و شخصیت افراد خاص در نظرات گروه، آزادی از هرگونه فشار، تسهیل درستکاری اعضای پانل و ارائه دید بی‌طرفانه همراه با صداقت در بیان ایده‌ها و گزینه‌ها امکان‌پذیر است (احمدی، ۱۳۸۸).

از طرفی چون در دنیای واقعی ابهامات وجود دارد استفاده از محیط فازی باعث حذف عدم قطعیت‌ها می‌شود و این استفاده در تکنیک دلفی نیز مورد استفاده قرار می‌گیرد. دلفی فازی روشی برای دستیابی به توافق از دیدگاه خبرگان مبتنی بر اصول محاسبات منطق فازی و سیستم استنتاج فازی است. در این روش کوشش می‌شود با استفاده از اعداد فازی و محاسبات فازی دیدگاه خبرگان بهتر بازنمایی شود.

نمودار شماره ۱، فرآیند مرحله‌ی اجرای روش دلفی فازی را نشان می‌دهد. این الگوریتم با ارائه چارچوبی نظام‌مند، درک دقیق‌تری از فرآیند اجرای این روش تحقیقی فراهم می‌سازد.

نمودار ۱: فرآیند مرحله‌ی اجرای روش دلفی فازی

یافته‌های پژوهش

آنگونه که در بخش قبلی عنوان شد در این پژوهش از روش دلفی فازی با طیف لیکرت استفاده شده است. روش دلفی فازی برای سنجش نظرات و قضاوت کارشناسان امر و خبرگان استفاده می‌شود تا بتوان به مطمئن‌ترین توافق جمعی خبرگان درخصوص موضوعی خاص دست یافت. قلمرو مکانی کاوش علمی حاضر، صنعت بانکداری ایران و قلمرو زمانی آن سال ۱۴۰۴ بوده است. همچنین از آنجاکه در روش دلفی فازی، دامنه رایج مقدار خبرگان حدود ۳۰ نفر است (اچ‌سو^۱ و همکاران، ۲۰۱۰)، در مرحله اول پژوهش با استفاده از روش نمونه‌گیری گلوله‌برفی، با ۳۳ نفر از جامعه اصلی که شامل اساتید و خبرگانی که در زمینه فقه بانکی و بانکداری اسلامی کارشناس هستند، استفاده شده است تا حالت اشباع نظری پدید آید.

اعتبار این پژوهش به وسیله توافق خبرگان و روایی به مدد اجماع نظرات و روایی صوری بدست آمد. درباره مشخصات جامعه آماری باید افزود که از ۳۳ نفر پرسش‌شونده، ۲۵ نفر آقا و ۸

¹ H su

نفر خانم بوده‌اند. این افراد در شاخه‌های «حقوق بانکی»، «فقه بانکی» و «علوم بانکداری» صاحب‌نظر و کارشناس می‌باشند. جدول ۲ مشخصات پاسخ‌دهندگان را نشان می‌دهد.

جدول ۲. مشخصات کلی پاسخ‌دهندگان

سابقه کاری				میزان تحصیلات			جنسیت		
کمتر از ۵ سال	بین ۵ تا ۱۰ سال	بین ۱۰ تا ۱۵ سال	بیش از ۱۵ سال	کارشناس ارشد	دانشجوی دکتری	دکتری و بالاتر	مونث	مذکر	
۳	۱۰	۹	۱۱	۵	۷	۲۱	۸	۲۵	تعداد
۹	۳۰	۲۷	۳۳	۱۵	۲۱	۶۴	۲۴	۷۶	درصد

منبع: یافته‌های تحقیق

برای بررسی روایی محتوا، پرسشنامه در اختیار ۵ نفر از کارشناسان مربوطه قرار گرفت و اصلاحات لازم اعمال شد. همچنین برای بررسی روایی سازه‌ها، تحلیل عاملی تأییدی (CFA) در نرم‌افزار آموس جهت صحت ساختار اولیه پرسشنامه و در ادامه با نرم افزار اسمارت پی‌ال‌اس جهت ارزیابی مدل بیرونی انجام شد که نتایج شاخص‌های برازش مدل شامل $CFI=0.95$ ، $TLI=0.93$ و $RMSEA=0.05$ نشان‌دهنده برازش مناسب ساختار پرسشنامه بود. پایایی ابزار از طریق ضریب آلفای کرونباخ برای هر یک محاسبه شد که برای همگی بالاتر از ۷۵.۰ به‌دست آمد. مضامین و الزامات تصمیم‌گیری شرعی در نظام بانکی ایران که برآمده از مطالعات کتابخانه‌ای و با نگاهی به موازین و اصول فقه امامیه، قوانین و مقررات بالادستی و استفاده از استانداردهای بین‌المللی مرتبط در بانکداری اسلامی خصوصاً استاندارد حاکمیتی شماره ۱۸ سازمان حسابداری و حسابرسی موسسات مالی اسلامی (AAOFI)، در بخش قبلی حاصل آمده بود در جدول ۳ معرفی شده است. یادآور می‌شود که در این پژوهش، استفاده از ابزار تحقیق کیفی و طیف لیکرت برای استخراج یا تأیید موازین شرعی نیست بلکه برای تأیید الزامات تصمیم‌گیری شرعی توسط خبرگان است که طبیعتاً دو مقوله متفاوت از هم می‌باشد.

مطابق با روش پژوهش، فهرست منابع و استانداردهای منتخب که متن آنها تحلیل شده‌اند در جدول ۳ بیان شده است

جدول ۳. عناوین و کدگذاری متن‌های منتخب برای تحلیل مضمون

کد	منابع
S1	استاندارد شماره ۱ AAOIFI «هیئت نظارتی شریعت، تأسیس، ترکیب، گزارش‌هی»
S2	استاندارد شماره ۲ AAOIFI «استانداردها و اصول راهنما برای شورای فقهی بانک‌ها و یا موسسات»
S3	استاندارد شماره ۳ AAOIFI «اصول راهنمای حاکمیت شرکتی برای نهادهای مالی اسلامی (به استثنای نهادهای بیمه‌ای و صندوق‌های سرمایه‌گذاری اسلامی)»
S4	استاندارد شماره ۱۸ AAOIFI «دستورالعمل فرآیند تصمیم‌گیری شرعی»
S5	استاندارد شماره ۱۰ IFSB «اصول راهنمای حاکمیت شرعی برای نهادهای ارایه‌دهنده خدمات مالی اسلامی»
S6	استاندارد شماره ۱۶ IFSB «اصول راهنمای تجدیدنظرشده مربوط به مولفه‌های کلیدی ارزیابی نظارت»
S7	موسویان (۱۳۸۶)
S8	نظریور و ملاکریمی (۱۳۹۷)
S9	نورالدین (۲۰۲۴)
S10	هاشمی و چاوشی (۱۴۰۲)
S11	لاسانا (۲۰۱۹)
S12	زیولو (۲۰۲۴)
S13	عیوضلو و قلیچ (۱۳۹۴)
S14	فریدون و تالای (۲۰۲۴)

پس از انتخاب متن‌های اصلی برای تحلیل، استخراج مضامین پایه و الزامات سازمان‌دهنده مطابق با سوالات تحقیق آغاز گردید. در جدول ۴ منابع مربوط به هریک از مضامین و الزامات استخراجی به صورت کدگذاری‌شده مشخص شده است.

جدول ۴: الزامات تصمیم‌گیری شرعی در نظام بانکی ایران

کد مضامین	الزامات سازمان‌دهنده	کد	بعد الزامات فراگیر
S01, S02, S03, S04, S07, S08	توجه به ضوابط فقهی عمومی مانند منع ربا، منع اکل مال به باطل، منع غرر و... در تصمیم‌گیری شرعی بانکی ضروری است.	A1	فقهی
S04, S07, S08, S011	توجه به ضوابط فقهی اختصاصی عقود در تصمیم‌گیری شرعی بانکی ضروری است.	A2	
S03, S04, S05, S09, S010, S011	توجه به حفاظت از محیط زیست اعم از خاک، آب، هوا، انرژی‌های پاک و تنوع گونه‌های زیستی (از مجموعه ESG) در تصمیم‌گیری شرعی بانکی ضروری است.	A3	ESG
S03, S04, S011	توجه به مسائل اجتماعی همچون حمایت از طبقه محروم جامعه در تصمیم‌گیری شرعی بانکی ضروری است.	A4	
S04, S011	توجه به مسائل حاکمیتی همچون جلوگیری از رخدادهای فساد در بانک در تصمیم‌گیری شرعی بانکی ضروری است.	A5	
S011, S013	توجه به رفع فقر و گرسنگی در جامعه (از اهداف توسعه پایدار) در تصمیم‌گیری شرعی بانکی ضروری است.	A6	VBI و SDG
S011, S012	توجه به تامین سلامت و بهداشت (از اهداف توسعه پایدار) در تصمیم‌گیری شرعی بانکی ضروری است.	A7	
S011, S012	توجه به کیفیت آموزش (از اهداف توسعه پایدار) در تصمیم‌گیری شرعی بانکی ضروری است.	A8	
S011, S013	توجه به برابری جنسیتی و کاهش نابرابری غیراستحقاقی (از اهداف توسعه پایدار) در تصمیم‌گیری شرعی بانکی ضروری است.	A9	
S012	توجه به کار شایسته و رشد اقتصادی (از اهداف توسعه پایدار) در تصمیم‌گیری شرعی بانکی ضروری است.	A10	
S012, S014	توجه به صنعت، نوآوری و زیرساخت (از اهداف توسعه پایدار) در تصمیم‌گیری شرعی بانکی ضروری است.	A11	

S011, S014	توجه به مصرف و تولید مسئولانه (از اهداف توسعه پایدار) در تصمیم‌گیری شرعی بانکی ضروری است.	A12	
S011, S013	توجه به برقراری صلح و عدالت (از اهداف توسعه پایدار) در تصمیم‌گیری شرعی بانکی ضروری است.	A13	
S011, S013, S014.	توجه به واسطه‌گری مبتنی بر ارزش به معنای پرداخت به ارزش‌های اجتماعی و زیست‌محیطی در تصمیم‌گیری شرعی بانکی ضروری است.	A14	
S06, S04, S04 (1)	تصمیم‌گیران شرعی بانکی نباید صرفاً به اولین اطلاعاتی که در ابتدا دریافت می‌کنند، بسنده نمایند.	A15	پژوهش از عوامل مختل‌کننده روان‌شناختی
S04, S04(2)	تصمیم‌گیران شرعی بانکی نباید به حفظ شرایط فعلی و مقاومت در برابر تغییرات، گرایش داشته باشند.	A16	
S04, S04(6)	نظرات افراد صاحب نفوذ و مشهور نباید تصمیم‌گیران شرعی بانکی را از بررسی سایر نظرات منصرف کند.	A17	
S04, S04(3)	باورهای قبلی تصمیم‌گیران شرعی بانکی نباید آنان را از بررسی سایر نظرات منصرف کند.	A18	
S04, S04(4)	تصمیم‌گیران شرعی بانکی نباید بدون بررسی دقیق داده‌های آماری، تحت تأثیر ادعاهای اغراق‌آمیز ضرر مالی ناشی از اتخاذ و اجرای یک تصمیم شرعی قرار بگیرند.	A19	
S04, S04(7)	تصمیم‌گیران شرعی بانکی نباید تحت تأثیر برداشت‌های ذهنی مثبت یا منفی (ناشی از ویژگی‌های خاص) در مورد یک فرد، بخش یا موسسه قرار بگیرند.	A20	
S04, S04(5)	تصمیم‌گیران شرعی بانکی نباید بیش از حد به توانایی‌ها، دانش، یا قضاوت‌های خود اطمینان داشته باشند به حدی که آنان را از انجام تحقیقات و مشاوره کافی منصرف نماید.	A21	

منبع: یافته‌های تحقیق

جدول ۵. مضامین فراگیر

کد الزامات سازمان‌دهنده	الزامات فراگیر	کد الزامات فراگیر
S1, S2, S3, S4, S7, S8, S11	توجه به ضوابط فقهی	F1
S3, S4, S5, S9, S10, S11	توجه به ESG	F2
S11, S12, S13, S14	توجه به VBI و SDG	F3
S4, S6	پرهیز از عوامل مختل‌کننده روان‌شناختی	F4

در بالاترین سطح انتزاع از متن، در پاسخ به سوال تحقیق، ۴ مضمون فراگیر احضاء شد. درواقع می‌توان گفت، توجه به ضوابط فقهی، مسائل ESG، مسایل SDG و VBI و پرهیز از عوامل مختل‌کننده روان‌شناختی، ۴ مولفه فراگیر در فرایند تصمیم‌گیری شرعی مطلوب است. خبرگان و متخصصان مخاطب پرسشنامه، نظر خود را بر اساس طیف لیکرت در بازه ۱ تا ۵ (کاملاً مخالف، مخالف، ممتنع، موافق و کاملاً موافق) طرح نمودند. سپس بر اساس طیف جدول ۶، نتایج به دست آمده از پرسشنامه‌ها فازی‌سازی شده است. در الگوریتم اجرای تکنیک دلفی فازی برای غربالگری نخست باید طیف فازی مناسبی برای فازی‌سازی عبارات کلامی پاسخ‌دهندگان توسعه داد. برای این منظور می‌توان از روش‌های توسعه طیف فازی استفاده کرد.

جدول ۶. عبارات کلامی و اعداد دلفی فازی

عبارات کلامی	اعداد فازی مثلثی
کاملاً مخالف	(۰, ۰, ۲۵)
مخالف	(۰, ۰, ۲۵, ۰, ۵)
ممتنع	(۰, ۲۵, ۰, ۵, ۰, ۷۵)
موافق	(۰, ۵, ۰, ۷۵, ۱)
کاملاً موافق	(۰, ۷۵, ۱, ۱)

منبع: (اچ‌سو و همکاران، ۲۰۱۰)

در ادامه بر اساس روابط ۱ تا ۳، میانگین فازی از امتیازات اخذ شده است.

$$a_j = \sum \frac{a_{ij}}{n} \quad (۱)$$

$$b_j = \sum \frac{b_{ij}}{n} \quad (۲)$$

$$c_j = \sum \frac{c_{ij}}{n} \quad (۳)$$

نتایج کلیه محاسبات فازی سازی در مرحله اول دلفی، در جدول ۷ آورده شده است.

جدول ۷. نتایج دلفی فازی (میانگین فازی)

ردیف	میانگین فازی			ردیف	میانگین فازی		
A1	۱,۰۰	۰,۹۲	۰,۶۷	A12	۰,۹۵	۰,۷۷	۰,۵۲
A2	۰,۹۹	۰,۸۹	۰,۶۴	A13	۰,۹۹	۰,۸۶	۰,۶۱
A3	۰,۹۵	۰,۷۶	۰,۵۱	A14	۰,۹۴	۰,۷۳	۰,۴۸
A4	۰,۹۵	۰,۸۳	۰,۵۸	A15	۰,۹۸	۰,۸۶	۰,۶۱
A5	۰,۹۸	۰,۸۷	۰,۶۲	A16	۰,۹۵	۰,۸۴	۰,۵۹
A6	۰,۹۰	۰,۷۴	۰,۴۹	A17	۰,۹۸	۰,۹۰	۰,۶۵
A7	۰,۸۸	۰,۶۷	۰,۴۲	A18	۰,۹۸	۰,۸۸	۰,۶۳
A8	۰,۸۹	۰,۶۹	۰,۴۴	A19	۰,۹۹	۰,۹۱	۰,۶۶
A9	۰,۸۵	۰,۶۳	۰,۳۸	A20	۰,۹۸	۰,۸۷	۰,۶۲
A10	۰,۹۵	۰,۷۹	۰,۵۴	A21	۰,۹۹	۰,۸۹	۰,۶۴
A11	۰,۹۰	۰,۷۰	۰,۴۵				

منبع: یافته‌های تحقیق

جهت تأیید نهایی معیارها از منظر خبرگان و کارشناسان امر، نیاز است که میانگین فازی به اعداد قطعی (دیفازی شده) تبدیل گردد. این تبدیل از طریق رابطه ۴ انجام پذیرفته است.

$$Crisp = \frac{a + b + c}{3} \quad (۴)$$

بر این اساس نتایج امتیاز قطعی (دیفازی شده) به صورت جدول ۸ برآورد شده است. در این پژوهش براساس نظر خبرگان عدد آستانه، مقدار ۷,۰ در نظر گرفته شده است؛ به عبارتی

شاخص‌هایی که میانگین قطعی آنها از عدد ۷۰۰ بیشتر است مورد تأیید نهایی خبرگانی قرار می‌گیرند و مابقی موارد مردود و حذف می‌شوند.

جدول ۸. نتایج دلفی فازی (میانگین قطعی و وضعیت تأیید)

ردیف	میانگین قطعی (دیفازی شده)	وضعیت	ردیف	میانگین قطعی (دیفازی شده)	وضعیت
A1	۰,۸۶۱	تأیید	A12	۰,۷۴۵	تأیید
A2	۰,۸۴۳	تأیید	A13	۰,۸۱۸	تأیید
A3	۰,۷۳۷	تأیید	A14	۰,۷۲۰	تأیید
A4	۰,۷۹۰	تأیید	A15	۰,۸۲۱	تأیید
A5	۰,۸۲۶	تأیید	A16	۰,۷۹۵	تأیید
A6	۰,۷۱۲	تأیید	A17	۰,۸۴۶	تأیید
A7	۰,۶۵۹	عدم تأیید	A18	۰,۸۲۸	تأیید
A8	۰,۶۷۲	عدم تأیید	A19	۰,۸۵۴	تأیید
A9	۰,۶۱۹	عدم تأیید	A20	۰,۸۲۶	تأیید
A10	۰,۷۶۰	تأیید	A21	۰,۸۳۸	تأیید
A11	۰,۶۸۷	عدم تأیید			

منبع: یافته‌های تحقیق

براساس نتایج دلفی فازی و میانگین قطعی (دیفازی شده)، مشخص شد که از میان ۲۱ الزام شناسایی شده، الزامات A7، A8، A9 و A11 در وضعیت «عدم تأیید خبرگانی» قرار گرفته و حذف شدند و ۱۷ مورد بقیه، تأیید خبرگانی را کسب کرده‌اند.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

تصمیم‌گیری شرعی (SDM) امروزه به یکی از عناصر بانکداری اسلامی بدل شده است که سعی در تعیین و تنظیم احکام و تصمیمات شرعی مرتبط با عملیات و فعالیت‌های بانک‌های اسلامی دارد. این تصمیم‌گیری و تعیین مصوبات شرعی به اطمینان از انطباق عملیات بانکی با موازین و اصول شریعت منجر می‌شود. تصمیم‌گیری شرعی بر مبنای تعریف سازمان حسابداری و حسابرسی موسسات مالی اسلامی (AAOIFI) شامل هرگونه حکم شرعی یا فتوای صادرشده

توسط کمیته‌های نظارت شرعی درون موسسه‌ای، هیئت مرکزی شریعت و مدیریت و ارکان‌های حاکمیتی غیر از کمیته‌های نظارت شرعی در راستای موضوع عملیاتی یا تصمیم مدیریتی، فعالیت‌ها، محصولات، خدمات یا سیاست‌های کلی بانک که به انطباق بانک با اصول و قواعد شرعی دلالت دارد، می‌شود. در مجموع، تصمیم‌گیری شرعی در بانک‌ها باید براساس مستندات و ادله شرعی معتبر انجام شود و شوراهای فقهی و کمیته‌های نظارت شرعی باید از استقلال و جایگاه قانونی لازم برخوردار باشند. همچنین، نظارت شرعی باید به صورت مستمر و دقیق بر فعالیت‌های بانکی انجام شود.

بر خلاف مطالعات قبلی مبتنی بر تجارب کشورها و سازمان‌های بین‌المللی که بیشتر به آسیب‌شناسی و معرفی مولفه‌های کلی در طراحی الگوی نظارت شرعی مطلوب می‌پردازند، تحقیق حاضر با گامی فراتر از مطالعات قبلی، صرف‌نظر از نوع رویکرد نظارت شرعی، به شناسایی و احصاء الزامات تصمیم‌گیری شرعی در نظام بانکی ایران بر مبنای جدیدترین استاندارد AAOIFI منتشر شده در سال ۲۰۲۶ پرداخته و به دنبال پاسخ به این سوال است که تصمیم‌گیران شرعی اعم از هیئت‌های نظارت شرعی درون موسسه‌ای (ناظران شرعی بانک‌ها)، هیئت مرکزی شریعت (شورای فقهی بانک مرکزی) و مدیریت و ارکان‌های حاکمیتی غیر از کمیته‌های نظارت شرعی در تصمیم‌گیری شرعی و صدور دستورات و مصوبات بایستی چه الزاماتی را در تصمیم‌گیری شرعی خود مدنظر داشته باشند؟ همچنین از دیگر وجوه تمایز این پژوهش با مطالعات قبلی مربوط به معرفی و شناسایی الزامات و مولفه‌های نوین تأثیرگذار بر تصمیم‌گیری شرعی همچون عوامل روان‌شناختی، مسائل زیست‌محیطی، اجتماعی و حاکمیتی (ESG)، اهداف توسعه پایدار (SDG) و واسطه‌گری مبتنی بر ارزش (VBI) بر مبنای استاندارد جدید AAOIFI است که تاکنون پژوهشی در این حوزه انجام نشده است.

بدیهی است که «نهادهای متولی تصمیم‌گیری شرعی در نظام بانکی» یا همان «تصمیم‌گیران شرعی»، جهت اتخاذ تصمیم صحیح، نیازمند رعایت الزاماتی در دو بخش ایجابی (بایدها) و سلبی (نبایدها) هستند. با نگاهی به موازین و اصول فقه امامیه، قوانین و مقررات بالادستی و خصوصاً استاندارد حاکمیتی شماره ۱۸ سازمان حسابداری و حسابرسی موسسات مالی اسلامی، چهار دسته الزامات به همراه ۲۱ گویه الزاماتی استخراج شده است که در دسته‌بندی کلی توجه به ضوابط

فقهی عمومی و اختصاصی، توجه به مسائل زیست‌محیطی، اجتماعی و حاکمیتی (ESG)، توجه به اهداف توسعه پایدار (SDG) و واسطه‌گری مبتنی بر ارزش (VBI) در دسته الزامات ایجابی و پرهیز از عوامل مختل‌کننده روان‌شناختی در بین تصمیم‌گیران شرعی در دسته الزامات سلبی قرار گرفته است.

در ادامه با بهره‌گیری از نظرات خبرگان و صاحب‌نظران و به‌کارگیری روش دلفی فازی، الزامات استخراج شده به‌بوته بررسی گذاشته شده که از این میان ۱۷ الزام مورد تأیید جامعه خبرگانی قرار گرفتند. جدول شماره ۷ به ۱۷ مورد الزام تأیید شده و میانگین امتیازی چهار دسته الزامات تأییدی اشاره دارد.

جدول ۷: میانگین امتیازی دسته الزامات تصمیم‌گیری شرعی در نظام بانکی

دسته الزامات	کد الزامات تأیید شده	میانگین امتیازی	رتبه
توجه به ضوابط فقهی	A2, A1	۰,۸۵۲	۱
پرهیز از عوامل مختل‌کننده روان‌شناختی	A17, A16, A15 A20, A19, A18 A21	۰,۸۲۹	۲
توجه به ESG	A5, A4, A3	۰,۷۸۴	۳
توجه به VBI و SDG	A12, A10, A6 A14, A13	۰,۷۵۱	۴

با توجه به نتایج جدول شماره ۸ مشخص می‌شود که هر چهار دسته توجه به ضوابط فقهی عمومی و اختصاصی، پرهیز از عوامل مختل‌کننده روان‌شناختی، توجه به مسائل زیست‌محیطی، اجتماعی و حاکمیتی (ESG)، توجه به اهداف توسعه پایدار (SDG) و واسطه‌گری مبتنی بر ارزش (VBI) جزو الزامات تصمیم‌گیری شرعی در بانکداری اسلامی می‌باشند و لازم است تصمیم‌گیران شرعی اعم از کمیته‌های نظارت شرعی درون موسسه‌ای، هیئت مرکزی شریعت و مدیریت و ارکان‌های حاکمیتی غیر از کمیته‌های نظارت شرعی در تصمیم‌گیری شرعی و صدور دستورات و مصوبات همه موارد فوق را مدنظر داشته باشند.

همچنین برحسب میانگین امتیازی توجه به ضوابط فقهی در رتبه اول قرار گرفته است. این بدین معناست که تصمیم‌گیران شرعی باید در تصمیم‌گیری و صدور مصوبات و دستورات خود در درجه اول به ضوابط و احکام فقهی عمومی و اختصاصی توجه بیشتری داشته باشند. ازجمله

مهمترین قواعد فقهی عمومی دارای کاربرد در نظام بانکی می‌توان به قاعده منع ربا، قاعده منع اکل مال به باطل، قاعده منع غرر، قاعده ضمان، قاعده قصد، قاعده شرط، قاعده تبعیت نماء از اصل و... اشاره داشت. ضوابط فقهی اختصاصی نیز ضوابطی است که عمومیت ندارد و مخصوص یک یا چند مورد از عقود است؛ مثلاً یکی از ضوابط اختصاصی عقد مضاربه آن است که این عقد به تجارت مختص شده است و کاربرد آن در سایر فعالیت‌ها جایز نیست.

در رتبه دوم، الزامات پرهیز از عوامل مختل‌کننده روان‌شناختی در تصمیم‌گیری شرعی قرار گرفته است. سوگیری شناختی یا خطای شناختی که در آن افراد در فرآیند تصمیم‌گیری، بیش از حد به اولین اطلاعات یا اطلاعاتی که در ابتدا دریافت می‌کنند، تکیه کنند؛ گرایش به حفظ شرایط فعلی و مقاومت در برابر تغییرات؛ اتکای صرف به شواهد فقهی تأییدکننده در متون کلاسیک برای تأیید باورهای قبلی فرد تصمیم‌گیرنده در مورد یک موضوع و نادیده‌انگاری هرگونه شواهد مغایر با آن؛ گرایش به تهدیدات اغراق‌آمیز ضرر مالی در گزارش‌های واصله و اطمینان داشتن بیش از حد به توانایی‌ها، دانش، یا قضاوت‌های خود تا جایی که روند صحیح تصمیم‌گیری شرعی به خطر بیافتد و تحقیقات و مشاوره کافی و ضروری انجام نشود و ابعاد مختلف موضوع به خوبی بررسی نشود همگی ازجمله مصادیق مهم عوامل مختل‌کننده روان‌شناختی در تصمیم‌گیری شرعی هستند که نیاز است در فرآیند تصمیم‌گیری شرعی از آنها پرهیز شود.

همچنین توجه به مسائل زیست‌محیطی، اجتماعی و حاکمیتی (ESG)، توجه به اهداف توسعه پایدار (SDG) و توجه به واسطه‌گری مبتنی بر ارزش (VBI) در مراتب بعدی الزامات تصمیم‌گیری شرعی قرار گرفته است. در این مجموعه توجه به صیانت از محیط زیست اعم از خاک، آب، هوا، انرژی‌های پاک و تنوع گونه‌های زیستی، توجه به مسائل اجتماعی همچون حمایت از طبقه محروم جامعه و تلاش برای رفع فقر و گرسنگی در جامعه، توجه به مسائل حاکمیتی همچون جلوگیری از رخدادهای فساد در بانک، توجه به کار شایسته و رشد اقتصادی، بهبود الگوی مصرف و تولید مسئولانه و برقراری صلح و عدالت قرار دارد.

از جمله محدودیت‌های این تحقیق پرداخت کمتر محققین به الزامات تصمیم‌گیری شرعی در نظام بانکداری اسلامی، وابستگی شدید خبرگانی به حیطه ضوابط فقهی و احکام مرتبط و پرهیز از توسیع مطلوب دایره الزامات به مباحث اجتماعی و اخلاقی، دشواری‌های بومی‌سازی استانداردهای بین‌المللی برای بانکداری ایران و جدید بودن پرداخت به مبحث الزامات تصمیم‌گیری شرعی در بانکداری ایران بوده است.

بر مبنای نتایج حاصل، توصیه‌های سیاستی ذیل جهت بهبود در فرایند تصمیم‌گیری شرعی و کاهش ریسک شریعت، پیشنهاد می‌گردد:

تقویت الگوی فعلی نظارت شرعی بانک مرکزی با بومی‌سازی استانداردهای بین‌المللی (AAOIFI) و تدوین چارچوب و استاندارد معین برای ایجاد یکپارچگی در فرآیند تصمیم‌گیری شرعی در نظام بانکی کشور.

ایجاد هماهنگی بیشتر میان نهادهایی همچون شورای نگهبان، شورای فقهی بانک مرکزی، و ناظران شرعی شبکه بانکی دارای مسئولیت در تصمیم‌گیری شرعی با ایجاد زیرساخت‌های قانونی و مقرراتی مناسب.

فرهنگ‌سازی، آموزش‌دهی و ارتقای دانش و آگاهی تصمیم‌گیران شرعی جهت شناخت کافی از الزامات و مولفه‌های تأثیرگذار بر تصمیم‌گیری شرعی همچون عوامل روان‌شناختی، مسائل زیست‌محیطی، اجتماعی و حاکمیتی (ESG)، اهداف توسعه پایدار (SDG) و واسطه‌گری مبتنی بر ارزش (VBI).

الزام به توجه بیشتر تصمیم‌گیران شرعی به مصادیق مهمی همچون عوامل مختل‌کننده روان‌شناختی و مسائل زیست‌محیطی و اجتماعی در تصمیم‌گیری در کنار ضوابط فقهی جهت عملیاتی‌نمودن نظارت شرعی مطلوب در نظام بانکی کشور.

فهرست منابع

- Ahmadi, N. (2009). Introduction and critique of the Delphi method. *Ketab-e Mah-e Oloum-e Ejtemai* (Book of the Month: Social Sciences), (22), 100–108. [In Persian]
- Eyvazlou, H., & Ghelich, V. (2015). *Ethical banking with an Islamic approach: Ethical standards and organizational measures* (2nd ed.). Tehran: Monetary and Banking Research Institute, Central Bank of Iran. [In Persian]
- Ghelich, V. (2024). Scope of Sharia supervision: With a view on the new law of the Central Bank of the Islamic Republic of Iran (Policy Report No. 140331). Tehran: Monetary and Banking Research Institute, CBI. [In Persian]
- Habibi, M., damoori, D., & ansari samani, H. (2024). Investigating Factors Affecting the Financial Stability of Banks: Evidence from the Net Stable Funding Ratio Index. *Budget and Finance Strategic Research*, 5(2), 11-43. DOR: 20.1001.1.27171809.1403.5.2.1.0. [In Persian]
- Kohandel, Z., & others (2022). The Effect of Cognitive Biases such as Under Reaction, Anchoring, Availability & Conservatism on Auditor Errors. *Budget and Finance Strategic Research*, 3(3), 103-133. DOR: 20.1001.1.27171809.1401.3.3.4.1 [In Persian]
- Mousavian, S. A. (2007). *Islamic financial instruments*. Qom: Institute for Culture and Islamic Thought. [In Persian]
- Nazarpour, M. N., & Molakarimi, F. (2018). Application of jurisprudential rules in a sample of banking contracts. Tehran: Monetary and Banking Research Institute, CBI. [In Persian]
- Zare' Mirakabad, A. (2011). An introduction to the Delphi method. *Future Studies Online Portal*, Faculty of New Sciences and Technologies, University of Tehran. [In Persian]
- AAOIFI (2025a). *Shari'h Decision-Making Process*. AAOIFI Governance Standard (GS) 18, Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions.
- AAOIFI (2025b). *AAOIFI Standards*, Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions, see on the <https://aaoifi.com/e-standards/?lang=en>
- Abdullah, Mohamad Asmadi & Others. (2014), A study on the Shariah decision making processes adopted by the Shariah committee in Malaysian Islamic financial institutions, *Australian Journal of Basic and Applied Sciences*, 8(13), Pages: 670-675.
- Agha, Ehsanullah (2018), Hidden Traps in Shari'h Decision-Making, *Islamic Finance Review (ISFIRE) Magazine*, vol 9, No.6.
- Amanullah, Muhammad & Bin Zain, Muhammad Nabil Fikri (2018), Duties and decision-making guidelines for Shari'ah committee: An overview of AAOIFI, *Journal of Islam in Asia*, Vol. 26 No. 2. <http://irep.iium.edu.my/47693/>
- Ayub, Muhammad, Kabir Hassan & Irum Saba (2024), Revisiting the paradigm of Shari'ah governance of Islamic financial institutions, *Journal of Islamic Accounting and Business Research* (2024) 15 (8): 1245–1265. <https://doi.org/10.1108/JIABR-04-2022-0110>
- Fattahi, A & Others (2022), An Analytical pathology (critical assessment) of Sharia supervision in Iran's capital market, with emphasis on the role of the Securities and Exchange Organization of Iran (SEO) and its Sharia Committee. *Maarif-e Eghtesad-e Islami*, Vol. 13, No. 2 [In Persian]
- Feridun, Mete & Isilay Talay (2024) Principles for responsible banking and sustainable development goals: an empirical investigation on European wholesale and retail banks, *Applied Economics Letters*, 31:19, 2077-2080, DOI: 10.1080/13504851.2023.2210810.
- Hashemi, A. & Chavoshi, S. K. (2023). The Impact of Risk Tolerance, Capital Adequacy, Corporate Governance on the Performance of Tse's Banks. *Budget and Finance Strategic Research*, 4(4), 93-116. DOR:20.1001.1.27171809.1401.3.3.4.1 [In Persian]

- Hsu, Yu-Lung; Cheng-Haw Lee, V.B. Kreng (2010), The application of Fuzzy Delphi Method and Fuzzy AHP in lubricant regenerative technology selection, *Expert Systems with Applications*, Vol. 37, PP. 419-425. <https://doi.org/10.1016/j.eswa.2009.05.068>
- Keeney S, Hasson F, McKenna HP (2001), "A critical review of the Delphi technique as a research methodology for nursing." *Int J Nurs Stud* 2001 Apr; 38(2): 195-200.
- Lahsasna, Ahcene (2019), Shari'ah Decision Making Process, 14th AAOIFI ' World Bank Annual Conference on Islamic Banking and Finance: The Revolution in the Global Islamic Finance Ecosystem: The Need for Governance, Standardization and Regulatory Support, Kingdom of Bahrain.
- Mehrabi, L. (2023). Central Sharia Board and Mechanism of Sharia Supervision in Islamic Banks; Emphasizing International Standards and Countries' Experiences. "Islamic Finance Research" (IFR), 12(The First Special Issue: The First National Conference of Islamic Banking in Iran), 103-148. doi: 10.30497/ifr.2023.244187.1784 [In Persian]
- Mehrabi, L. (2025). Shariah Decision Making Process, Working paper, Monetary & Banking Research Institute, CBI MBRI-TR-140430 [In Persian]
- Noordin, Nazrul Hazizi (2024) Elevating the 'S' in ESG through Islamic finance. *The Star*. p. 14.
- Qutaiba, Muhammad & Usama, Muhammad (2024), the Importance of Shari'ah Screening in Islamic Bank: An Islamic Jurisprudence Analysis, *Journal of Economics, Finance and Management Studies*, Volume 07 Issue 12. <https://doi.org/10.47191/jefms/v7-i12-02>
- Raja Kasim, Raja Suzana (2024), A Smart Shariah-Based Decision-Making in Islamic Fintech, 10th International Islamic Economic System Conference 2023, *Journal of I-iECONS*, University Sains Islam Malaysia.

